

The Cultural, Social and Civilizational Functions of the Shi'ism in Promoting Religious Schools of Lucknow and Islamic Unity in the Indian Subcontinent

Maryam. Saeedyan Jazi *

Received on: 09/04/2025

Accepted on: 10/11/2025

Abstract

Purpose: This research examines the historical and sociocultural roles of Shi'a religious schools in Lucknow, which emerged in the 18th and 19th centuries as principal intellectual and spiritual centers for Shi'a Muslims in the Indian subcontinent. While earlier scholarship has primarily focused on individual scholars or provided general historical narratives, it has rarely applied frameworks such as cultural institutionalism or theories of Islamic unity to these institutions. This study addresses that gap by analyzing how Lucknow's Shi'a schools functioned as pivotal agents of cultural transmission and social organization, thereby reconstructing Shi'a collective identity, disseminating Shi'a thought, and fostering intra-Muslim unity within South Asia's pluralistic context. The findings reveal that the religious authority and institutional networks of these schools mobilized educational and propagandist channels to embed civil structures based on Islamic teachings and the Ahl al-Bayt (a.s.) heritage. This illustrates a sustainable model for contemporary Islamic civilization and offers a conceptual framework for evaluating the effectiveness of religious-educational institutions in today's Muslim societies.

* Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Studies of Ahlul Bayt (peace be upon them), University of Isfahan, Isfahan, Iran.

(Corresponding Author).

msaedyan@ltr.ui.ac.ir

 0000-0001-6699-2506

Methodology: This study employs a qualitative, historical-analytical approach, drawing on both classical Islamic sources and contemporary sociological theories. The framework integrates Islamic principles of religious identity formation, Ummah building, wilāyah, and the institutional authority of marjaʿiyya (social guardianship) with modern concepts such as Nye’s *soft power* (Nye, 2004), Bourdieu’s cultural reproduction (Bourdieu, 1990), and Kroeber’s cultural diffusion (Kroeber, 1940). The data corpus includes archival documents, religious texts, biographical accounts of key scholars, and secondary literature. This integrated analysis facilitates a nuanced examination of the socio-religious mechanisms employed by Shiʿa institutions in Lucknow to address issues of identity, marginalization, and intellectual rivalry.

Findings: The analysis shows that Shiʿa religious schools and institutions in Lucknow functioned as central hubs for knowledge production, identity reconstruction, and communal cohesion. These schools extended beyond merely transmitting doctrinal teachings; they became foundational platforms for cultural resilience and political resistance against colonial domination. Through systematic education, indigenous scholarly training, and the creation of interconnected cultural-religious networks, they integrated religious education, marjaʿiyya authority, ritual practice, and social organization with diplomatic and intellectual-political activism. This integration strengthened the cultural influence and scholarly authority of Shiʿa institutions and contributed to social stability among Indian Muslims.

The institutionalization of the marjaʿiyya in Lucknow strengthened scholarly authority and fostered an organic leadership model aligned with Shiʿa jurisprudential traditions and communal needs. Furthermore, the schools promoted intra-Muslim unity by advocating tolerance and intellectual dialogue grounded in the inclusive teachings of the Ahl al-Bayt (a.s.). Their transnational connections with religious centers in Iraq and Iran helped forge a unified Shiʿa scholarly identity across borders.

This integrated scholarly and communal initiative facilitated the development of civic institutions grounded in Islamic values, supporting collective memory, theological continuity, and cultural integration. By anchoring education and public engagement in religiously based ethical frameworks, these religious schools maintained institutional autonomy despite colonial pressures and demonstrated the capacity of religious institutions to address challenges of identity and marginalization. Furthermore, they served as a robust theoretical framework for comparative studies. Consequently, the Lucknow model can be directly applied to advance the project of a new Islamic civilization.

Conclusion: This study demonstrates that the Shī‘a religious schools of Lucknow represent a robust model of religious, cultural, and social synthesis, enabling the Shī‘a minority to reconstruct communal identity, consolidate cultural power, and resist marginalization under colonial pressure. From the eighteenth century onward, these institutions established an integrated network of religious education, marja‘iyya authority, ritual practice, and social organization, connecting with major centers in Iraq and Qom and producing scholars who led the revival of Shī‘a thought across the subcontinent. By institutionalizing a system of religious pedagogy and strengthening the marja‘iyya, the schools created a self-sustaining “knowledge-production hub” that linked doctrinal transmission to the formation of extensive religious-social networks and the articulation of a collective Shī‘a identity.

This research addresses a gap left by earlier studies, which were limited to descriptive histories or individual biographies. It analyzes the schools through the lenses of cultural institutionalism and Shī‘a sociology, highlighting their strategic roles in cultural resilience, political resistance to colonial cultural hegemony, and the promotion of intra-Islamic unity grounded in the teachings of the Ahl al-Bayt. The Lucknow experience also provides measurable civilizational indicators—such as religious authority, social capital, interfaith interaction, local service provision,

and public accountability—that can be used to assess the impact of comparable religious-educational models.

Consequently, the Lucknow model can be directly employed as a locally rooted, doctrinally informed framework for contemporary policymaking and community building. It provides a template for designing religious education systems that strengthen Islamic identity, promote social cohesion, and advance the development of a new Islamic civilization.

Keywords: Lucknow, Religious Schools, Shi‘a Leadership (Marja‘iyyah), Islamic Unity, New Islamic civilization

کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و تمدنی مدارس دینی لکنهو در پیشبرد تشیع و وحدت اسلامی در شبه‌قاره هند

مریم سعیدیان جزی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۹

چکیده

مدارس دینی و مراکز شیعی لکنهو فراتر از انتقال اندیشه‌های شیعی و تربیت عالمان، در شکل‌دهی هویت جمعی و احیای تفکر دینی در برابر فشارهای تاریخی و بسترهای کلان‌تر فرهنگی، دینی و سیاسی شبه‌قاره تأثیرگذار بوده‌اند. با وجود این، به اهمیت بررسی مدارس لکنهو در چهارچوب نهادگرایی فرهنگی و نظریه وحدت اسلامی کمتر توجه شده است. پرسش‌ها این است که مدارس دینی لکنهو چگونه در مواجهه با چالش‌های تاریخی، سیاسی و فرهنگی، هویت اجتماعی شیعیان و وحدت اسلامی در هند را تقویت کرده‌اند؟ این تجربه تاریخی چگونه می‌تواند در زمینه تحقق اهداف تمدن نوین اسلامی به کار گرفته شود؟ یافته‌ها نشان می‌دهد هویت مذهبی و نقش مرجعیت دینی در سازمان‌دهی اجتماعی، نقشی محوری در تحکیم و اثربخشی تشیع در شبه‌قاره داشت. بر همین اساس، در لکنهو تلاشی هماهنگ برای نظام‌مند کردن آموزش معارف شیعی صورت گرفت و با تأکید بر نهاد مرجعیت و بهره‌گیری از شبکه‌های آموزشی و تبلیغی، ساختارهای مدنی بر پایه تعالیم اسلام و میراث اهل‌بیت (ع) شکل گرفت. این پژوهش با رویکرد تاریخی، روش تحلیلی و تطبیقی و استفاده از منابع معتبر و مطالعات جدید می‌کوشد الگویی مفهومی برای تبیین کارآمدی نهادهای دینی و تعلیمی در برابر تهدیدهای هویتی و عرصه‌های اجتماعی ارائه دهد. در این تجربه با تلفیق دانش دینی، سرمایه اجتماعی و هم‌گرایی مذهبی، الگویی پایدار از نظام آموزشی و اجتماعی دینی ارائه شد که بازخوانی آن راهبردی مؤثر در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی و چهارچوب نظری برای کارآمدی نهادهای دینی و تعلیمی در جوامع اسلامی امروز خواهد بود.

کلمات کلیدی: لکنهو، مدارس دینی، مرجعیت شیعی، هم‌گرایی، تمدن نوین اسلامی

* دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

(نویسنده مسئول).

0000-0001-6699-2506

msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

بیان مسئله

تحول تاریخی تشیع در لکنهوی طی قرن‌های هجدهم میلادی تا کنون با شکل‌گیری مدارس دینی شیعه و سامان‌دهی شبکه‌های آیینی و اجتماعی رقم خورد. این تجربه در بستر فرهنگی و سیاسی شبه‌قاره و در ادامه با تقابل در برابر فرهنگ استعماری شکل گرفت که این امر اهمیت بازخوانی آن را دوچندان می‌کند. این نهادها از حیث علمی و اجتماعی با حوزه‌های بزرگ عراق و قم برابری می‌کردند و به واسطه استقرار نظام تعلیم دینی و تقویت نهاد مرجعیت، عالمانی پرورش دادند که از پیشگامان احیای اندیشه دینی و تحکیم شیعیان در شبه‌قاره به شمار می‌آمدند. به همین دلیل، دانش دینی و نظام تربیتی به‌طور مستقیم موجب شکل‌گیری شبکه‌های آیینی و اجتماعی گردید و مرجعیت با سازمان‌دهی اجتماعی گره زده شد. با وجود جایگاه ممتاز لکنهوی در تاریخ فرهنگی و مذهبی تشیع و تأثیر راهبردی نهادهای تعلیمی در هویت جمعی و نظام اجتماعی دینی، اغلب مطالعات پیشین به توصیف تاریخی یا تحلیل‌های فردمحور محدود مانده و واکاوی ساختاری و مفهومی این نهادها در چهارچوب نظریه‌های نهادگرایی فرهنگی و جامعه‌شناسی شیعیان کمتر پیگیری شده است. پژوهش حاضر به تحلیل سازوکار مدارس دینی لکنهوی در ارتقای جایگاه شیعیان و تقویت هم‌گرایی مذهبی می‌پردازد و امکان به‌کارگیری آن در تحقق اهداف تمدن نوین اسلامی را ارزیابی می‌کند.

مسئله محوری پژوهش آن است که بازخوانی تجربه تاریخی مدارس و مراکز شیعی لکنهوی برای امروز ضرورت دارد؛ زیرا خلأ الگوی بومی در پیوند نظام تعلیم دینی و سازمان‌دهی اجتماعی همچنان در جوامع اسلامی محسوس است. این نهادها در بستر تاریخی، سیاسی و دینی شبه‌قاره با اتکا به مرجعیت شیعی و شبکه‌های آیینی برآمده از نظام تعلیم دینی به احیای هویت و نفوذ شیعیان و گسترش هم‌گرایی مذهبی کمک کردند. این تجربه در تعامل با زمینه‌های کلان فرهنگی و سیاسی هند و در تقابل با فرهنگ استعماری شکل گرفت و نشان داد که مرجعیت دینی در سامان‌دهی اجتماعی و تثبیت قدرت نرم شیعیان تأثیر محوری داشتند. پرسش اصلی این است که مدارس دینی لکنهوی چگونه در شبه‌قاره به بازسازی هویت شیعیان، تثبیت قدرت فرهنگی آن‌ها و وحدت اسلامی کمک کردند و این تجربه تاریخی چگونه می‌تواند در زمینه تحقق اهداف تمدن نوین اسلامی به کار گرفته شود؟ به نظر می‌رسد این نهادها با ایفای تأثیرات معرفتی، آیینی و ارتباطی از طریق تولید دانش دینی، تربیت علمای جامع‌الشرایط و گسترش شبکه‌های میان‌فرهنگی و بین‌المللی، موجب احیای هویت جمعی و تقویت وحدت اسلامی در شبه‌قاره شدند. این الگو با توجه به ضرورت حضور آگاهانه و نظام‌مند مبتنی بر فهم دینی، قابلیت بازآفرینی دارد و می‌تواند مأموریت تمدنی و نظام سنجش اثرگذاری اجتماعی را در قالب راهکارهای نظام تعلیم دینی و بابت تحقق اهداف تمدن نوین اسلامی ارائه دهد.

۱. پیشینه تحقیق

در بررسی پیشینه، چهار رویکرد متمایز شناسایی شد. نخست منابع تاریخی و تحلیلی، چون دانشنامه *اطلس شیعه* به سرپرستی جعفریان (۱۳۹۱)، مقاله عزیز احمد (۱۳۶۷) و کتاب *مشیرالحسن* (۱۳۶۷) که با رویکرد توصیفی و تحلیلی، ابعاد تحول دینی و اجتماعی تشیع در هند را تبیین کردند. در همین زمینه آثار هالیستر (۱۳۷۲)، هاردی (۱۳۶۹) و رایینسون (Robinson, 1974) با تمرکز بر مسلمانان هند، به تأثیر نهادهای شیعی به خصوص در لکنهو توجه کمتری داشتند.

دسته دوم مطالعات شخصیت‌محور مانند انصاری (۱۳۹۰)، موسوی (۱۳۹۰) و رضوی (۱۳۸۹) هستند که نقش علمای دینی را به مثابه قدرت اجتماعی شیعیان بررسی کرده‌اند. همچنین آثار ضابط (۱۳۸۴)، اسعدی (۱۳۹۰) و تاج‌الدینی (۱۳۹۱) با رویکرد تاریخی و اجتماعی به سهم مهاجران ایرانی و علمای شیعه در ترویج تشیع بیشتر توجه کرده‌اند. در این میان، سه اثر سید علی نقی نقوی (د. ۱۳۳۵ق.) که آغابزرگ تهرانی معرفی کرده (۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۹۴؛ ج ۴، ص ۳۵؛ ج ۲۱، ص ۳۹) از معدود منابعی است که به کارکردهای نهادهای علمی اشاره می‌کند. مقاله مولانوری و غفوری‌نژاد (۱۴۰۲)، رساله دکتری ملانوری (۱۳۹۹) با تمرکز بر خاندان اجتهادی لکنهو و مقاله فیضیان (۱۳۹۹) بخشی از خلأهای پژوهشی در این زمینه را پوشش می‌دهد.

دسته سوم منابع نهادی و کتابخانه‌ای، شامل آثار خواجه‌پیری (۱۳۶۷)، رادفر (۱۳۸۱)، الکاظمی (۱۴۱۰) و صدراپی (۲۰۲۵) با رویکرد توصیفی و اسنادی، شکوه علمی و فرهنگی لکنهو را به تصویر کشیده‌اند. در چهارمین دسته، پژوهش‌های جامعه‌شناختی و نظری‌ای چون آثار فاطیما (Fatima, 2024)، جونز (Jones, 2011, 2007)، سینگ (Singh, 2018) و پینالت (Pinault, 1992) مناسبات شیعیان را بررسی کرده‌اند. افزون‌بر آن، کول (Cole, 1988) و رضوی (Rizvi, 1986) با رویکرد تطبیقی، ارتباطات ایران، عراق و هند را واکاوی و مقاله سوسویند و تیلور (Susewind & Taylor, 2015) نفوذ فرهنگی شیعیان هند را بررسی می‌کنند.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از چهارچوب نظری تلفیقی، ساختارها و کارکردهای نهادهای شیعی لکنهو را بررسی می‌کند و با ارائه الگویی مفهومی می‌کوشد تا تأثیر مدارس دینی را در جوامع دارای تنوع مذهبی در مواجهه با چالش‌های هویتی تبیین کند و آن را در نسبت سیاست‌گذاری میان فرهنگی و نقش‌آفرینی اجتماعی با تمدن نوین اسلامی به کار بندد.

۲. چهارچوب مفهومی تحقیق

این پژوهش از یک سو بر نظریه هویت دینی در اندیشه اسلامی (با محورهای امت‌سازی، ولایت

اجتماعی و نهاد علم دینی) تکیه دارد و از نظریه‌های جامعه‌شناختی مدرن نظیر «قدرت نرم» (Soft Power) جوزف نای (Nye, 2004)، «بازتولید فرهنگی» (Cultural Reproduction)، بورديو (Bourdieu, 1990) و «پخش فرهنگی» (diffusion Cultural)، کروبر (Kroeber, 1940) بهره می‌برد. از منظر اسلامی، آموزه‌های اهل بیت (ع) و شواهد روایی معتبر بر ضرورت نهادسازی تعلیمی و اجتماعی و حضور علمای دین در عصر غیبت تأکید می‌کنند (مطهری، ۱۳۹۶؛ سبحانی، ۱۴۲۱). شخصیت‌هایی چون علامه سیددلدارعلی و میرحامدحسین تجسم عینی این رویکرد محسوب می‌شوند. این چهارچوب نظری امکان تحلیل چندلایه از تأثیر نهادهای دینی در تولید دانش، سازمان‌دهی اجتماعی و تقویت هم‌گرایی مذهبی و جایگاه آن در تمدن نوین اسلامی را ممکن می‌سازد.

۳. روش تحقیق

این پژوهش با بهره‌گیری از روش مطالعه تاریخی و رویکرد توصیفی و تحلیلی، ساختار و کارکرد نهادهای دینی شیعه در لکنهو را بررسی می‌کند. مطالب از طریق تحلیل منابع کتابخانه‌ای، اسناد تاریخی، آثار علمای برجسته و پژوهش‌های معتبر معاصر گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها با استفاده از چهارچوب‌های مفهومی چون مرجعیت دینی، بازتولید فرهنگی و قدرت نرم در بستر شبه‌قاره صورت گرفته است.

۴. تحلیل زمینه‌های تاریخی و اجتماعی شکل‌گیری مدارس دینی در لکنهو

شناخت زمینه‌های تاریخی و اجتماعی شبه‌قاره و به‌ویژه لکنهو به این دلیل اهمیت دارد که نشان می‌دهد مدارس دینی، سازوکارهای اصلی پیوند مرجعیت دینی با ساماندهی اجتماعی را پدید آورده‌اند. شکل‌گیری نهادهای شیعی در لکنهو را باید در بستر ورود اسلام به شبه‌قاره تحلیل کرد که مطابق خبر بلاذری هم‌زمان با قرن نخست هجری بود (بلاذری، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲۲). با افزایش مسلمانان، گروه‌های اسلامی نیز در شبه‌قاره پدیدار شدند. برخلاف برخی دیدگاه‌های تقلیل‌گرایانه که با برداشت‌های سطحی از مفاهیمی مانند تقیه، درصدد تضعیف جایگاه تاریخی تشیع در هند هستند (هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۱۱۲-۱۱۳)، عواملی چون مهاجرت علویان، سفرهای تبلیغی و ارتباط با مراکز دینی و تعلیمی عراق و ایران (Sharer, 1989, pp9,102)، گویای حضور ریشه‌دار و تأثیرگذار تشیع در این منطقه است. این امر علاوه بر تثبیت جایگاه شیعیان، ظرفیت تمدنی لازم برای ارائه الگوهای دینی و پیوند آن با تمدن نوین اسلامی را نمایان می‌سازد.

پایگاه اجتماعی شیعیان در لکنهو در چهار گروه اصلی دسته‌بندی می‌شود: ۱. نهاد روحانیت و مدارس

شیعی که اثر محوری در تربیت نخبگان دینی و انتقال معارف اهل بیت (ع) دارد. ۲. نهاد متولی آیین‌های مذهبی با تمرکز بر امام‌باره‌ها و حسینیه‌ها که در حفظ حافظهٔ جمعی و مناسک آیینی مؤثر بودند. ۳. جماعت‌های وابسته به زیارتگاه‌ها و خانقاه‌ها که در پیوند دادن تشیع با فرهنگ عرفانی تأثیرگذار بودند. ۴. سازوکار طریقتی و ارادتی با تمرکز بر اشراف، سادات و مقابر که در تثبیت مشروعیت اجتماعی تشیع مؤثر بوده‌اند (هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۱۷۲-۱۷۳). در این میان، مرجعیت شیعی با اتکا به مراکز آیینی و تعلیمی، شبکه‌ای اجتماعی و فرهنگی را پدید آورد که موجب تقویت هویت جمعی و کارآمدی نظام اجتماعی دینی شد.

همچنین باید به نقش نواب آوده در تقویت نهادهای شیعی توجه داشت. البته این حمایت در زمان فشارهای سیاسی و سلطهٔ استعماری اهمیت بیشتری یافت؛ چراکه مدارس دینی به‌عنوان کانون مقاومت فرهنگی و انسجام اجتماعی عمل کردند. از آن جمله حضور آصف‌الدوله در لکنهو، تشیع ایرانی و شیعیان هند را به هم پیوند داد (Sleeman, 1858, Neil, 2009, p57). همچنین پس از ممنوعیت آیین‌های شیعی در دورهٔ اورنگ‌زیب (Cole, 1988, p143)، نواب با ایجاد نهادهای شیعی از شیعیان حمایت کردند (عزیز احمد، ۱۳۶۷، ص ۳۱).

تمایل حکومت‌های محلی به تعامل با علما و حمایت از مراکز شیعی، زمینهٔ حضور اندیشه‌مندانی از عراق، ایران و جبل عامل را فراهم آمد. در ادامه با اتصال به حوزهٔ علمیه در نجف، کربلا و قم شبکه‌ای از علما و خاندان‌های علمی ایجاد شد که در نهضت مدرسه‌سازی لکنهو تأثیر چشمگیری داشتند (Cole, 1988, p45 Mervin, 2010, p6). خاندان‌های نقوی، اجتهاد، غفرانماب، سادات لکنوی (مشیرالحسن، ۱۳۶۷، صص ۷ و ۲۷۹؛ ملانوری، ۱۴۰۲، صص ۱۰۳-۱۳۰) و فرنگی محل از آن جمله هستند (Robinson, 2005). مدارس لکنهو به‌دلیل ساختارهای آموزشی منسجم، تألیف آثار علمی و ارائهٔ خدمات اجتماعی گسترده، به‌عنوان پایگاه نشر معارف اهل بیت (ع) و هویت شیعیان شناخته می‌شوند (Mervin, 2010, p3).

قدیم‌ترین مدارس شیعی مربوط به دوران مغولان است (هاردی، ۱۳۶۹، ص ۲۳۶). مدرسهٔ سلطانیه (سلطان‌المدارس) با هدف تربیت و دفاع از تشیع، به پیشنهاد سید حسین نقوی و با حمایت امجدعلی‌شاه در مقبرهٔ نواب جنت‌مآب تأسیس شد (۱۲۵۹ق.). که مخارج آن را نواب اوده تأمین می‌کرد (مرعشی و کهنوی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۵). در آنجا تحصیلات علوم دینی از مبتدی تا عالی ارائه می‌شد و فراگیران با تعابیر مولانا، مولوی، فاضل و صدراالفاضل شناخته می‌شدند (نقوی، ۱۹۳۳، صص ۱۷-۲۰؛ الکاظمی، ۱۴۱۰، صص ۱۹۲-۲۰۵).

علاوه‌براین، مدرسهٔ ناظمیه، مشارع‌الشرايع و مدرسه‌الواعظین با هدف تربیت مشاهیر دینی و دفاع از

شیعه تأسیس شدند (نقوی، ۱۹۶۰، صص ۱۴-۱۵؛ عارفی، ۱۳۸۵، ص ۲۴۲). نظامیه به تشویق سیدناظم، نجم‌العلماء ابوالحسن و میرزا عباس علی خان در سال ۱۳۰۸ ق. ایجاد شد (خواججه‌پیری، ۱۳۶۷، صص ۱۷۲-۱۹۴؛ رضوی، ۱۳۸۹، صص ۸۸-۹۹) که مخارج آن از محل موقوفات ناظم صاحب فراهم می‌شد (ابوالحسنی، ۱۳۸۳، صص ۲۴-۳۲).

مدرسه‌الواعظین را در سال ۱۳۳۷ ق. مهاراجا محمدعلی محمدخان تأسیس کرد که نظارت آن به هیئتی از علما واگذار شد. این مدرسه بر تربیت مبلغان (هالیستر، ۱۳۷۳، ص ۲۱۵) و نشر آثار شیعی تمرکز داشت (عزیز احمد، ۱۳۶۷، ص ۳۱) و به واسطه ارتباط با مراکز معتبر علمی عراق و ایران و برخورداری از کتابخانه بزرگ - که مشتمل بر بیست هزار کتاب چاپی و حدود هزاروپانصد نسخه خطی بود - از مراکز مهم فرهنگی و دینی شیعه در هند محسوب می‌شد (صدرایی، ۲۰۲۵). مدارس دینی و مراکز علمی لکنهو را می‌توان از نهادهایی دانست که با تربیت مبلغان و نخبگان مذهبی، تولید دانش دینی، سازماندهی مناسک آیینی و تقویت هم‌بستگی مذهبی در تثبیت جایگاه مسلمانان و شیعیان هند مؤثر بودند. این مدارس با تلفیق علوم نقلی و عقلی و ایجاد شبکه ارتباطات جمعی به‌عنوان نمونه‌ای موفق از نظام تعلیمی و اجتماعی دینی با رویکرد تمدنی به شمار می‌روند که ظرفیت بازخوانی و روزآمدسازی در پهنه جوامع اسلامی را دارد.

۵. کارکرد مدارس دینی لکنهو در تولید دانش دینی و اثرگذاری فرهنگی

مدارس و مراکز لکنهو با تکیه بر سنت‌های دینی و هدایت مرجعیت شیعی، به‌عنوان کانون اصلی تولید و انتقال دانش دینی شناخته می‌شدند. این نهادها با سازماندهی آموزش، تربیت طلاب و تدوین آثار ارزشمند، جایگاه خود را در تراث شیعی و مواجهه با نیازهای بومی و چندلایه تثبیت کردند. این الگوی تاریخی برای بازخوانی نظام علمی و اجتماعی در تمدن نوین اسلامی اهمیت دارد.

۵-۱. تأسیس ساختارهای آموزشی و طراحی نظام تربیت دینی: مدارس لکنهو از آغاز شکل‌گیری، الگوی آموزشی خود را بر پایه سنت‌های معتبر مراکز برجسته شیعی در عراق و ایران سامان دادند؛ با این حال شرایط فرهنگی و اجتماعی شبه‌قاره و تجربه زیسته علمای شیعی، ضرورت طراحی نظام تعلیمی جامع و متناسب را بیش از پیش آشکار ساخت. بر همین اساس، مدرسه ناظمیه با تدوین یک برنامه پانزده‌ساله منسجم در علوم اسلامی، در جهت نظام‌مند کردن آموزش حرکت کرد. همچنین مدرسه‌الواعظین با طراحی دوره‌های تخصصی در فنون خطابه، جدل، مناظره و علم کلام به تربیت خطیبان و سخنوران زنده مشغول شد و آنان را به سراسر هند اعزام کرد (نقوی، ۱۹۳۳، صص ۱۷-۲۰). این رویکرد موجب شد نفوذ مکتب علمی لکنهو تا مناطق دوردستی چون پنجاب، سند و سرحدات گسترش یابد (عارفی، ۱۳۸۵، ص ۲۲۲).

از دیرباز در این مدارس علوم عقلی و نقلی تا مرتبه اجتهاد تدریس می‌شد. فقهای برجسته‌ای چون ممتازالعلما (د. ۱۲۸۹ق.) و ملاذالعلما (د. ۱۳۰۹ق.) به شیوه حوزه علمیه نجف، خارج فقه و اصول را تدریس کردند و شخصیت‌هایی چون سلطان‌العلما رضوان‌مآب (د. ۱۲۸۴ق.)، میرحامدحسین (د. ۱۳۰۶ق.)، خاندان دلدارعلی، نجم‌المله و مفتی محمدعباس (د. ۱۳۰۶ق.) پرورش یافتند که در حوزه‌های فقه، تفسیر، کلام و فلسفه سرآمد بودند (عارفی، ۱۳۸۵، صص ۲۴۳-۲۴۴). بررسی احوال این افراد نشان می‌دهد که آنان علاوه بر تعلیم و تربیت در تبلیغ و ارشاد دینی نیز اهتمام داشتند.

۲-۵. تولید آثار دینی و تربیت مراجع و اندیشه‌مندان برجسته: لکنهو کانون حیات علمی و فرهنگی و به‌منزله شهر علم و بهشت اندیشه‌مندان شیعه بود. از مهم‌ترین دستاوردهای مدارس این شهر، پرداختن نظام‌مند به شاخه‌های گوناگون علوم دینی و سهم چشمگیر آنان در تولید، انتقال و نوآوری‌های بدیع در موضوع و محتوای علمی است. عالمان لکنهو در شاخه‌های مختلف علوم اسلامی آثار مهمی تألیف کردند.

نخستین تفسیر شیعی قرآن کریم در هند با عنوان توضیح‌المجید، به قلم سیدعلی غفرانمآب و به زبان اردو نگاشته شد (سید سبط‌الحسن، ۱۹۷۹، صص ۱۲۲-۱۲۳). در عرصه تبیین و دفاع از معارف شیعی، تدوین آثار کلامی مهم در هند به مکتب لکنهو بازمی‌گردد. این مکتب کلامی رویکرد جدلی داشت و عموماً به‌منظور اثبات عقاید شیعی و مقابله با جریان‌های افراطی و انحرافی چون وهابیت، تصوف و اخباری‌گری به کار گرفته می‌شد. از برجسته‌ترین متکلمان آن سیددلدارعلی و مؤلف کتاب مشهور عمادالاسلام است. پس از او فرزندان، سیدالعلما و سلطان‌العلما و حدود پانصد نفر از شاگردانش در سراسر شبه‌قاره به فعالیت‌های علمی و تبلیغی مشغول شدند (نوگاو، ۱۹۳۴، صص ۱۲۲-۱۲۳؛ ضابط، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۱۱۰).

در میان آثار شاخص دیگر کتاب *عقبات الانوار* تألیف میرحامدحسین است که از تراث مکتوب شیعه به شمار می‌رود (مدرس، بی‌تا، ج ۲، صص ۴۳۲-۴۳۳). میراعجازحسین با تدوین فهرست جامع کتاب‌های شیعی، خدمت ماندگاری به کتاب‌شناسی شیعه کرد. این فهرست را جامعه آسیایی بنگال در کلکته به چاپ رساند (در سال ۱۹۱۲م.) (نقوی، ۱۳۷۴، صص ۱۵۶-۱۶۳).

علاوه بر این، علمای لکنهو عهده‌دار مرجعیت شیعیان شبه‌قاره بودند (Rizvi, 1986, v2, pp139-140). در این میان، سید دلدارعلی نقوی (د. ۱۲۳۵ق.) جایگاه ویژه دارد. او علوم دینی را نزد علمایی چون بحرالعلوم و محمدباقر بهبهانی فراگرفت و نخستین مرجع شیعیان شبه‌قاره بود (حسینی، ۱۳۸۹، صص ۲۳۵-۲۶۶؛ عارفی، ۱۳۸۵، صص ۳۷-۴۰). اقدامات او در تأسیس حوزه لکنهو، تقویت شعائر مذهبی، برپایی حسینیه غفرانمآب (جعفریان، ۱۳۹۱، ص ۵۹۴)، تألیف آثار و تربیت شاگردان اثرات

محوری در توسعه علوم دینی و تقویت تشیع داشت. فرزندان او (سیدمحمد، سیدعلی، سیدحسن و سیدحسین) نیز خدمات ارزشمندی داشتند (ضابط، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۱۱۰).

از دیگر چهره‌های علمی لکنهو، سید محمدقلی موسوی است که درزمینه فقه، صرف، قواعد مدنی و فتوا تالیفاتی دارد و در بخشی از آن‌ها مانند رساله در رد عقاید دهلوی و کتاب فتوحات حیدریه در رد کتاب صراط‌المستقیم اثر برهانوی اختلافات میان اهل سنت و شیعه را بررسی کرده است (انصاری، ۱۳۹۰، صص ۱۸۸-۲۱۱). بحرالعلوم نیز آثار مهمی چون شرح سلم‌العلوم در منطق، الحاشیه علی الخاشیه الزاهدیه القطیبه، حاشیه بر شرح ملاصدرا و هدایه الحکمه، التوحید الکافیة در کلام و رساله الارکان الاربعه در اصول فقه دارد (میرآقاسی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۷۱۶). این فهرست طولانی نشان می‌دهد مرجعیت علمی براساس نظام تعلیمی دینی، سازوکار زیست اجتماعی و تثبیت فرهنگی شیعیان را سامان داد.

۳-۵. تجهیز و توسعه کتابخانه‌های مرجع: ازجمله اقدامات برجسته کانون علمی و تمدنی لکنهو، جمع‌آوری نسخ خطی، نشر آثار و توسعه و تجهیز کتابخانه‌ها بود (رادفر، ۱۳۸۱، صص ۹۸-۱۰۰). میرحامدحسین به‌عنوان یکی از پیشگامان این عرصه، اهتمام فراوانی برای گردآوری کتاب‌های نفیس و جلوگیری از تاراج آن داشت. او برای دستیابی به منابع کمیاب به اجاره و استنساخ پرداخت و آثار مخالفان مذهب شیعه و ردیه‌ها را طبقه‌بندی و نگهداری کرد (موسوی، ۱۳۸۹، صص ۱۶۷-۱۷۰). علاوه‌براین، مولانا صدوق حسین، مدیر کتابخانه آصفیه در حیدرآباد دکن، نقش مؤثری در حفظ و بهره‌گیری از منابع علمی داشت (نوگاو، ۱۹۳۴، ص ۱۰۶). از دیگر کتابخانه‌های مهم، مکتبه ناصریه است که به همت محمدقلی کنتوری بنیان نهاده شد و میرحامدحسین با تجهیز و تعمیر کتابخانه و انتقال کتاب‌های نفیس - که در سفر به عراق و عربستان تهیه کرده بود - جایگاه ویژه‌ای به آن بخشید. این کتابخانه دارای بیش از سی‌هزار نسخه چاپی و پنج‌هزار نسخه خطی است (خواج‌پیری، ۱۳۶۷، صص ۱۷۳-۱۹۴؛ انصاری، ۱۳۹۰، صص ۱۸۸-۲۱۱؛ فهرست نسخه‌های خطی، ۱۳۸۸).

افزون‌براین، کتابخانه‌های دیگری نیز در لکنهو بود که هرکدام سهمی در تولید و انتقال دانش دینی داشتند. کتابخانه مدرسه الواعظین (صدرایی، ۲۰۲۵)، کتابخانه راجه محمودآباد، کتابخانه ندوةالعلماء (فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱۳۶۵)، کتابخانه مدرسه ممتاز العلماء (حسینی، ۱۳۸۴)، کتابخانه امام‌باره غفرانمآب و کتابخانه مدرسه سلطانیه (فهرست نسخ خطی فارسی، ۱۳۹۳، صص ۱۷۳-۱۹۸) از آن نمونه است. به‌این‌ترتیب، کتابخانه‌های لکنهو سهم مؤثری در پاسداری و احیای میراث پیشینیان و ارتقای مراکز علمی و اثر بخشی فرهنگی داشتند.

۴-۵. راهبردهای فکری در مواجهه با جریان‌های فکری و مذهبی: با توجه به حضور جریان‌های

مختلف اعم از فرقه‌های مذهبی، جریان‌های انحرافی و واگرای مذهبی در شبه‌قاره، مدارس دینی لکنهو راهبردهای متنوع و هدفمندی اتخاذ کردند که شامل تألیف، مناظره، تأسیس مراکز، جنبش‌های دینی و نوآوری‌های فرهنگی می‌شد.

۵-۴-۱. **مقابله با اخباری‌گری:** این جبهه فکری از طریق مهاجرت گروهی از علمای ایرانی به شبه‌قاره راه یافت و در مناطقی چون اکبرآباد و لکنهو رشد کرد. میرزامحمد نیشابوری و فاضل استرآبادی مؤلف *فوائد المدینه* در صدر اخباریون هند و قاضی نورالله شوشتری از مخالفان سرسخت آن‌ها بود.

با این حال، عموم عالمان برجسته شیعی به صف مدافعان مکتب اصولی پیوستند. گرایش سیددلدارعلی به جریان اصولی به‌ویژه پس از سفر به عراق، نقطه عطفی در جریان‌شناسی تشیع در هند است (زیدی، ۱۳۸۵) و کتاب *اساس الاصول او* (در رد کتاب *فوائد المدینه*) از ارکان اندیشه اصولی شبه‌قاره به شمار می‌رود. برخی از علما و شاگردان او مانند احمد بهبهانی (تسبیه *العافلین و مرآة احوال جهان‌نما*)، سید مرتضی اخباری و محمد اکبرآبادی (*محاوّل العقول*) در رد اصولی و نقد او تألیفاتی داشتند، اما نهضت مقابله با اخباری‌گری را نجف‌علی فیض‌آبادی (در کتاب *آئینه حق‌نما*) و سلطان‌العلماء، فرزند دلدارعلی (در کتاب *مطارق و اصل الاصول*) ادامه دادند (تاج‌الدینی، ۱۳۹۱، صص ۵-۱۹؛ نقوی، ۱۳۷۴، ص ۶۷۶).

۵-۴-۲. **مواجهه با اهل سنت:** در قرون هجدهم و نوزدهم میلادی مناسبات شیعه و سنی در هند وارد منازعات جدی شد و علاوه بر شاه‌ولی‌الله دهلوی (در کتاب *ازالة الخلفاء عن خلافة الخلفاء و قرّة العین فی تفضیل الشیخین*)، نشریه *النجم* نیز به‌طور مستقیم مبانی اعتقادی شیعه را نقد و رد می‌کرد (رضوی، ۱۳۸۹، ص ۹۱).

در مواجهه با این جریان، عالمان شیعی آثار مهمی نوشتند. میرحامدحسین در اثر *گران‌سنگ عبقات الانوار* و شوشتری در *شب‌های پیشاور* به‌صورت مستند و متقن به رد شبهات و اثبات حقانیت تشیع همت گماشتند. همچنین حامدحسین در دو کتاب *شوارق النصوص و استقصاء الإفهام* با شواهد عقلی و نقلی به نقد بدعت‌های این جریان پرداخته و از جایگاه امامت دفاع کرد (موسوی، ۱۳۸۹، صص ۱۷۲-۱۷۳). مناظره‌های نورالله شوشتری با ملاعبدالقادر و سیددلدارعلی با عبدالعزیز دهلوی و مباحثات حسن صاحب و ابوالبراعه‌مهدی با شیخ عبدالشکور کاکوری بر همین اساس شکل گرفت. افزون‌براین، نشریه‌های اصلاح و سهیل در پاسخ به مطالب *النجم* فعال و مؤثر بودند (رضوی، ۱۳۸۹، ص ۹۳).

۵-۴-۳. **ردیه‌نویسی بر تحفة اثنا عشریه:** *تحفة اثنا عشریه*، تألیف شاه‌عبدالعزیز دهلوی (د. ۱۲۰۴ق.) از مهم‌ترین آثار ضد شیعی در شبه‌قاره است که اتهاماتی علیه شیعیان طرح و در جهت تقویت گفتمان سلفی‌گری و سلطه استعماری انگلیس حرکت می‌کرد (Rizvi, 1986, v2, pp66-68).

عالمان شیعی رده‌های مختلفی بر این کتاب نوشتند که برجسته‌ترین و جامع‌ترین آن‌ها کتاب عقبات الانوار فی إمامة الأئمة الأطهار در هفت جلد، اثر میرحامدحسین است. این کتاب را ناصرالملة تکمیل و هشت جلد دیگر بر آن افزود (نوگای، ۱۹۳۴، ص ۱۰۶). در آثار دیگر نیز (مانند صوارم‌الالهیات، حسام‌الاسلام و رساله ذوالفقار) دیدگاه‌های دهلوی در حوزه‌های الهیات، معاد، رجعت و امامت نقد شد (رضوی، ۱۳۸۹، صص ۹۱-۹۴). این آثار پاسخی مناسب و آگاهانه به نیاز مسلمانان و دفاع از هویت شیعی بودند؛ ازین‌رو بازخوانی آن به‌عنوان بخشی از سرمایه فکری جامعه مسلمانان و شیوه مواجهه عالمان دینی با چالش‌ها می‌تواند در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی الهام‌بخش باشد.

۵-۴-۴. رد وهابیت: ظهور وهابیت در هند به‌واسطه سلطه استعماری بریتانیا بود که موجب گسترش شکاف‌ها و نزاع‌های مذهبی شد (هاردی، ۱۳۶۹، صص ۱۱۸ و ۲۳۷). نخستین اقدام مرجعیت شیعی تلاش برای وحدت اسلامی در برابر دشمن مشترک بود. انجمن یادگار حسینی با حضور علمای اسلامی در سراسر شبه‌قاره تأسیس شد تا از اسلام دفاع کند. به‌این‌ترتیب، با پایه‌ریزی نهضت اسلامی ضد استعماری، لکنهو به‌کانون مقاومت مسلمانان در برابر نفوذ استعمار تبدیل شد (نوگای، ۱۹۳۴، صص ۴۶-۴۷، ۲۴۹-۲۵۱؛ عبدالمنعم النحر، ۱۳۴۷، ص ۲۰). بر همین اساس، راه‌اندازی انجمن احترام‌الحریمین به سرپرستی نجم‌الملک و تألیف کتاب به قلم سیدالعلما علی‌نقی صاحب در مقابله با وهابیت صورت گرفت (رضوی، ۱۳۸۹، ص ۹۴).

۵-۴-۵. رد صوفیه: برخی شاخه‌های تصوف دچار شریعت‌گریزی، بدعت و ترویج خرافات شدند و مواجهه عالمان لکنهو با آن‌ها علمی، جدی و نقادانه بود. سید محمدقلی موسوی در فتوحات حیدریه، نمادهایی چون موسیقی صوفیانه، رقص و ترویج خرافات از طریق قبرپرستی را محکوم و موجب فساد و انحراف از شریعت دانست. سیددلدارعلی در شهاب‌ثاقب با استناد به منابع معتبر، عقاید نادرست صوفیان را افشا کرد و در خطبه‌های نماز جمعه، بدعت‌ها و رفتارهای خرافی آنان را عامل تهدید عمومی دانست (نقوی، ۱۳۷۴، صص ۱۵۶-۱۶۳).

۵-۴-۶. مقابله با دهری‌گری و نیهیلیسم: دهری‌گری به‌عنوان گرایش فلسفی و الحادی با مضامینی چون انکار معاد، نفی وحی و تردید در مبانی الهیاتی در برخی محافل روشن‌فکری هند رواج یافت و با حمایت افرادی چون سیداحمدخان، بنیان‌گذار دانشگاه علی‌گره، تقویت شد.

مدارس لکنهو خطر این جریان را درک و با رویکرد علمی و نظام‌مند با آن مقابله کردند. در این زمینه غلام‌حسین کنتوری مقالاتی در رد دهریان و دفاع از عقاید اسلامی نوشت که بعدها با عنوان انتصار الاسلام گردآوری و منتشر شد (هاردی، ۱۳۶۹، صص ۳۸۶-۳۸۹).

هم‌زمان شماری از حلقه‌های فرهنگی وابسته به گروه‌های هنری مهاجر که در مراسم مذهبی شرکت می‌کردند، با بهره‌گیری از موسیقی و نغمه‌های محلی، آیین‌های شیعی را به زبان هنر بومی نزدیک کردند (Sharar, 1989, p148). به باور برخی، این هم‌زیستی فرهنگی، به نهادهای شیعی امکان داد تا ظرفیت فرهنگی و هنری این گروه‌ها را در جهت تقویت هویت مذهبی شهر هدایت کنند (McNeil, 2009, 57).

به این ترتیب، نهادهای شیعی لکنهو با مقابله آگاهانه و هدایت ظرفیت‌های فرهنگی و هنری پیوندی سازنده میان هنر و مذهب برقرار کردند. البته این مسیر با چالش‌هایی چون فشارهای سیاسی، شکاف‌های مذهبی و اختلاف سلیقه همراه بود، اما مرجعیت دینی با ابتکارات علمی و نهادی توانستند بر آن‌ها غلبه کنند. این امر بیانگر غنای تمدنی در بهره‌مندی از جایگاه نظام تعلیم دینی به عنوان سازوکار مقاومت فرهنگی و اجتماعی است. بازخوانی این تجربه، الگویی قابل اتکا و کارآمد برای پیشبرد اهداف تمدن نوین اسلامی فراهم می‌آورد.

۶. کارکرد مدارس دینی لکنهو در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و تمدنی

مدارس دینی لکنهو قابلیت آن را دارند تا به عنوان الگویی تمدنی برای بازآفرینی نظام اجتماعی و فرهنگی در جوامع اسلامی امروز مورد توجه قرار گیرند. کارکرد این نهادها بیانگر آن است که مرجعیت علمی و اندیشه دینی به عنوان امری ضروری و الهام‌بخش به‌ویژه در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی تلقی شد و از این طریق هویت جمعی و انسجام اجتماعی جهت‌دهی و رشد کرد. از مهم‌ترین کارکردهای مدارس و مراکز علمی شیعی لکنهو، ارتباط مستقیم با عموم مردم و تدوین قواعد فقهی و مدنی بود. این جایگاه در شرایطی برجسته‌تر می‌شد که شیعیان به عنوان اقلیتی در میان مسلمانان، تحت فشار سیاسی و اجتماعی قرار داشتند و از حقوق مدنی محروم بودند.

تقیه، به عنوان راهبرد استراتژیک، از یک سو هویت جمعی شیعیان را استحکام بخشید و از سوی دیگر، امکان ثبت و ارائه شواهد دقیق از حضور و فعالیت آنان در شبه‌قاره را محدود کرد (عزیز احمد، ۱۳۶۷، ص ۲۷). در چنین شرایطی مرجعیت شیعی با حمایت از مراکز علمی و فرهنگی شیعیان در شبه‌قاره و مشارکت در تعمیر و توسعه بقاع متبرکه در عتبات عالیات، مشهد و حرمین شریفین (حسینی، ۱۸۹۶، صص ۱۱-۱۱۲)، موجب تقویت پیوندهای اجتماعی و فرهنگی شد. همچنین با فراهم آوردن زمینه سفرهای علمی و زیارتی به شهرهای مقدس (نوگاو، ۱۹۳۴، صص ۲۴۹-۲۵۱) بر انسجام شیعیان افزودند.

همچنین مشارکت فعال در مدیریت امور اجتماعی، به تقویت همبستگی داخلی شیعیان انجامید (ضابط، ۱۳۸۴، ص ۹۷)، نفوذ اجتماعی شیعیان را گسترش داد و جایگاه آنان را در میان مسلمانان ارتقا

بخشید. آثار این راهبرد در حل مسائل متنوع، رسیدگی به نیازمندان، ایجاد امنیت، تقویت اعتماد میان مردم و علما و افزایش توانمندی شیعیان در برابر جریان‌های ناهم‌سو نمایان بود. براین اساس، مدارس لکنهو به‌مثابه کانون‌های راهبردی، الگویی از پیوند میان فعالیت علمی، مدیریت اجتماعی و انسجام مذهبی برای وضعیت کنونی شبه‌قاره ارائه کردند.

۶-۱. تثبیت و ترویج شعائر مذهبی: از برجسته‌ترین جلوه‌های هویت شیعیان لکنهو، مشارکت فعال و گسترده آنان در مناسبت‌ها و آیین‌های مذهبی بود (McNeil, 2009, p60). این مناسک با شکوه و اهتمام ویژه برگزار می‌شد (هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۲۱۸-۲۱۹). در تقویم مذهبی آنان عزاداری برای امام علی (ع) و امام حسین (ع) جایگاهی ممتاز داشت و از مهم‌ترین محورهای تجمع و هم‌بستگی به شمار می‌رفت (هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۱۸۷-۱۸۸). حضور عموم مردم در این آیین‌ها، فرصتی ارزشمند برای معرفی شیعه و ایجاد پیوند با دیگر اقشار جامعه فراهم می‌کرد.

اساتید و تربیت‌یافتگان مدارس دینی لکنهو، با تنظیم قواعد فقهی و مدنی، برگزاری سنت‌های آیینی و پاسداشت شعائر دینی در مراکزی چون مساجد، حسینیه‌ها، امام‌بارها، مزارها، مدارس، خانه علما، کربلاها و شبیه‌واره‌های عتبات تأثیرات مهمی در نشر معارف اهل‌بیت (ع) داشتند که همراهی آنان با مردم در برپایی این آیین‌ها، به احیای تفکر دینی، افزایش مشارکت عمومی و تحکیم هویت جمعی انجامید. علما به تبیین شعائر و پاسخ‌گویی به شبهات و تحریفات اقدام کردند؛ چنان‌که مفتی محمدقلی موسوی در فتوحات حیدریه به ابهامات عزاداری پاسخ گفت (نقوی، ۱۳۷۴، صص ۱۵۶-۱۶۳). دلدار علی نیز با تأسیس دو عزاخانه در لکنهو و نصیرآباد، همچنین پشتیبانی حسینیه‌ها و تألیف *آثاره‌الاحزان* و *مسکن القلوب*، ابعاد و مبانی عزاداری را بیان و تحریفات را نقد کرد (رضوی، ۱۳۸۹، ص ۹۴). به‌این‌ترتیب، مرجعیت شیعی، شعائر دینی را از سطح سلايق فردی به معیاری برای مهارت‌های ارتباطی، انسجام اجتماعی و هویت جمعی ارتقا بخشیدند و به‌مثابه راهبردی مؤثر برای افزایش هم‌بستگی درونی و گسترش قدرت اجتماعی در مواجهه با فشارهای بیرونی به کار گرفتند.

۶-۲. تقویت سرمایه اجتماعی و نهادسازی مدنی: یکی از چالش‌های اساسی شیعیان شبه‌قاره، محدودیت اجتماعی، کمبود خدمات عام‌المنفعه و محرومیت در عرصه‌های اقتصادی و مدنی بود (اسعدی، ۱۳۹۰، صص ۱۵۸-۱۸۷). بسیاری از آنان از طبقات محروم و هندو بودند که به لکنهو مهاجرت کرده و به تشیع گرویدند (Cole, 1988, p87). مرجعیت شیعه ضمن درک این فشارها و محدودیت‌ها، ایجاد و توسعه نهاد‌های مدنی محله‌محور و مردم‌نهاد را برای بهبود وضعیت عمومی شیعیان در دستور کار قرار دادند که افزون‌بر بهبود معیشت و گسترش مشارکت اجتماعی، در صیانت از سلامت اخلاقی و معنوی شیعیان نقش‌آفرین بود.

کمیته تنظیم المومنین، از نهادهای شاخص لکنهو بود که با تدوین قواعد و ساختارهای مدنی، موجب مشارکت عمومی شیعه و حل اختلافات مذهبی شد (হারدی، ۱۳۶۹، ص ۲۱۵). انجمن امامیه، به ابتکار قدوه‌العلماء، سیدآق‌احسن و جمعی از علما تأسیس شد و با تلفیق آموزه‌های دینی و آموزش مهارت‌های اقتصادی و ایجاد صندوق‌های مالی و حمایتی، اشتغال و خوداتکایی شیعیان را توسعه داد. انجمن صدر‌الصدور در سال ۱۲۶۳ق. به همت سید حسن نقوی و با مشارکت علمای خاندان صدر شکل گرفت و با تأسیس مدارس جعفریه و ایجاد شیعه بیت‌المال، برای جمع‌آوری خمس و زکات دامنه فعالیت خود را به سراسر شبه‌قاره گسترش داد (رضوی، ۱۳۸۹، صص ۹۵-۹۶). همچنین ناصر‌المله با تأسیس یتیم‌خانه از یتیمان و نیازمندان حمایت کرد. در حوزه تأمین امنیت عمومی، خاندان کنتوری مسئولیت مدد معاشی و اداره محاسبات شرعی را داشتند و با راه‌زنان و آشوب‌طلبان برخورد می‌کردند (Rizvi, 1986, v2, p144). در کنار این اقدامات، روزنامه اخبار/الناطق به ابتکار علمای شیعه منتشر شد که ضمن پوشش اخبار، شیوه‌های بهبود معیشت و توسعه اقتصادی را آموزش می‌داد (نقوی، ۱۳۷۴، صص ۶۵۸-۶۶۸). برپایی این نهادها نشان می‌دهد که مرجعیت دینی توانست آموزه‌های فقهی و اخلاقی را در قالب قواعد مدنی و سازوکارهای اجتماعی به کارگیرد و امور اجتماعی و سیاسی شیعیان را ساماندهی کند.

۳-۶. احیای الگوهای حکمرانی فرهنگی محلی: لکنهو به سبب موقعیت ممتاز طبیعی و جغرافیایی، به بهشت هند شهرت دارد. حاصلخیزی زمین و تولید محصولات چرم، جو، حبوبات، خردل، انبه و نیشکر همراه با صنایع مستظرفه، شیمیایی، دارویی و چرمی، بنیان اقتصاد و تجارت آن را شکل می‌دهد (اندروس، ۱۳۷۵، صص ۴۸-۵۱). استقرار شیعیان در این شهر استراتژیکی افزون‌بر مقوله پراهمیت جمعیت، در زمینه‌های تاریخی، سیاسی و فرهنگی نیز اثربخش بود؛ از این‌رو لکنهو به یکی از شاخص‌ترین نمادهای تمدن شیعی در شبه‌قاره تبدیل شد.

از ارکان قدرت پایدار شیعیان، شبکه‌ای از بناها و مراکز مذهبی و فرهنگی بود که علاوه بر کارکرد دینی، به‌منابه نماد هویت جمعی و ابزار حکمرانی محلی شناخته می‌شد. تنوع و فراوانی این بناها، لکنهو را به نمایشگاه معماری شیعی در جهان اسلام تبدیل کرد. الگوی معماری مذهبی شهر، بازآفرینی هنرمندانه و الهام گرفتن از اماکن مذهبی شیعی ایران و عراق بود که با حمایت حکام اوده و تعامل میان فرهنگی شکل گرفت و چهره‌ای متمایز پدید آورد (McNeil, 2009, pp57-59).

این شهر با بیش از ۵۰۰ مسجد به شهر مساجد شهرت داشت (الکاظمی، ۱۴۱۰، صص ۱۹۲-۲۰۵). حسینیه‌ها از دیگر نمادهای معماری و تمدنی در لکنهو هستند که تأثیری محوری بر هویت فرهنگی و اجتماعی شیعیان داشتند. حسینیه غفر/نمآب از مهم‌ترین مراکز آیینی بود و در کنار آن مؤسسات علمی و فرهنگی‌ای چون «نور هدایت» و «تنظیم المکاتب» فعالیت داشتند. به‌قولی در این حسینیه ۶۴ فقیه

از جمله ۳۸ مرجع تقلید مدفون هستند (هالیستر، ۱۳۷۳، ص ۱۸۲).

امام‌پاره‌ها از دیگر نمادهای حکمرانی محلی شیعیان به شمار می‌روند. از این نمونه امام‌پاره نواب آصف‌الدوله (د. ۱۲۰۶ق.)، با معماری شیعی و ایرانی و کارکرد چندگانه، محل زیارت، برگزاری نماز جمعه و حمایت از نیازمندان بودند. به‌تبع این الگوی مشاهیر شیعه، مراکز دیگری چون امام‌پاره شاه‌نجف و مقبره خانوادگی نواب اوده را بنیان نهادند (Cole, 1988, p96). از جلوه‌های تمدنی دیگر شبیه‌سازی اماکن مقدس شیعی مانند کربلای دیانت‌الدوله، شبیه نجف، سامرا، کوفه، کاظمین، بیت‌الاحزان و تالکتورا است که یادآور مصائب اهل‌بیت (ع) و محل تجمع‌های آیینی بودند و با محوریت علما و موقوفات اداره می‌شد (هالیستر، ۱۳۷۳، ص ۱۹۱).

این شبکه منسجم مذهبی و فرهنگی با ایجاد هم‌بستگی اجتماعی و تقویت نفوذ سیاسی و فرهنگی، بازنمایی روشنی از قدرت شیعیان شبه‌قاره بود و به‌مثابه ابزار حکمرانی محلی و منطقه‌ای عمل می‌کرد.

۴-۶. نظارت شرعی و تنظیم قواعد فقه حکومتی: در عصر غیبت کبری بر پایه دلایل مستند نقلی و عقلی و شواهد تاریخی، تحقق و اجرای ولایت در امور عمومی و اجتماعی به فقهای جامع‌الشرایط سپرده شده است (صدوق، ۱۴۰۵، ص ۱۹۷). این اصل بنیادین در مکتب فقهی و اصولی لکنهو که پیوندی عمیق با مراکز معتبر علمی شیعی در عراق و ایران داشت، بازتاب برجسته‌ای یافت و به‌عنوان مبنای نظارت شرعی و مشروعیت‌بخشی به ساختارهای حکمرانی محلی و منطقه‌ای شناخته شد.

در این چهارچوب، سلطان‌العلما سیدمحمد نقشی تعیین‌کننده در تحکیم جایگاه اجتماعی و فقهی علمای شیعه در هند ایفا کرد. او با استناد به مبانی فقهی، مقام نیابت امام را در عمل متجلی ساخت و از این جایگاه برای مشروعیت‌بخشی به حکومت امجدعلی‌شاه بهره گرفت و او را به‌عنوان نایب خود در امور سیاسی و اجتماعی منصوب کرد (نوگاو، ۱۹۳۴، صص ۲۲۶-۲۳۱).

مدارس فقهی لکنهو، به‌ویژه تحت زعامت سلطان‌العلما، به‌عنوان نهادهای ناظر شرعی در تنظیم مناسبات شریعت و سیاست و انطباق تصمیمات حکومتی با موازین شرع فعالیت می‌کردند. از مهم‌ترین مصادیق این مدعا، ایستادگی سلطان‌العلما سیدمحمد، فرزند غفرنام‌آب، در برابر رفتارهای بدعت‌آمیز سلطان‌نصیرالدین، حاکم اوده (حک: ۱۲۴۳-۱۲۵۳ق) بود. او با تکیه بر جایگاه دینی و اجتماعی خود، نهضت اصلاح‌طلبانه را سامان داد و با روشنگری، افشاگری و خطابه‌های عمومی، رهبری این حرکت دینی و اجتماعی را بر عهده گرفت (Sharer, 1989, p20). این موضع‌گیری تا آنجا پیش رفت که سلطان اوده در اقدامی تلافی‌جویانه فرمان تخریب منزل او را صادر کرد (ضابط، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۱۱۰).

به ابتکار سلطان‌العلما و با هدف حل‌وفصل دعاوی بر پایه فقه جعفری و قوانین اسلامی، نهادی

قضایی با عنوان مرافعه الشریعه، در لکنهو تأسیس شد (هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۱۸۴-۱۸۵). در پی آن میرمحمدعباس موسوی جزایری شوشتری، با تفهیم سلطان‌العلماء و حکم رسمی امجدعلی شاه، به سمت قاضی القضاة اوده و مفتی لکنهو منصوب شد (Rizvi, 1986, v2, pp156-157; McNeil, 2009, p58). شوشتری که به مبانی فقهی مذاهب اربعه آگاهی داشت، برای یکپارچگی رویه قضایی و تطبیق آن با معیارهای شرعی، آیین‌نامه‌ای تدوین کرد که اجرای آن برای تمامی قضاة اوده الزامی شد (نوگاو، ۱۹۳۴، صص ۲۲۶-۲۳۱). با حکم سلطان‌العلماء، سیدحسین سیدالعلماء مسئول محاسبه، دریافت و صرف زکات اموال حکام اوده شد (Rizvi, 1986, v2, pp139-140) و مدیریت منابع مالی و درآمدهای حکومتی به او سپرده شد (Rizvi, 1986, v2, pp156-157). این مجموعه اقدامات، بیانگر تعامل پیچیده و چندلایه فقه، قدرت و مشروعیت در جامعه شیعی هند است. این تجربه نشان می‌دهد که مرجعیت دینی با استفاده از مبانی فقهی، مشروعیت سیاسی و نظارت اجتماعی را در قالب نهادهای قضایی و مالی تحقق بخشید.

مدارس دینی لکنهو با تثبیت شعائر مذهبی، نهادسازی مدنی و نظارت شرعی اثبات کردند که مرجعیت دینی قادر است دانش و آموزه‌های دینی را در اداره امور اجتماعی و سیاسی به کار گیرد و زیست جمعی شیعیان را سامان دهد. این تجربه تاریخی الگویی روشن برای بازخوانی اثرات دین در سازمان‌دهی اجتماعی و مقاومت فرهنگی در برابر سلطه سیاسی است و ظرفیت تمدنی لازم برای پیشبرد اهداف تمدن نوین اسلامی را فراهم می‌آورد.

۵-۶. ارتقای جایگاه اجتماعی و سیاسی مسلمانان و شیعیان: در فضای متکثر و پرچالش سیاسی و مذهبی هند، حفظ هویت دینی و انسجام اجتماعی مسلمانان به‌ویژه شیعیان، ضرورت راهبردی بود. علمای شیعه لکنهو با تکیه بر سرمایه‌های علمی و فرهنگی و از رهگذر تعاملات مدنی و هم‌گرایی مذهبی، ضمن پاسداری از اصل وحدت اسلامی و دفاع از مبانی اعتقادی، بستر حضور مؤثر و پایدار شیعیان را در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی تقویت کردند.

از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی شیعیان، فعالیت‌های تبلیغی وهابیت در میان اهل سنت و اختلاف نظر میان گروه‌های شیعی در مواجهه با سایر فرقه‌ها بود. این عوامل امنیت عمومی را تهدید کردند و موجب جنگ‌های مذهبی و تنش‌های اجتماعی شدند (نوگاو، ۱۹۳۴، صص ۲۲۲). در چنین شرایطی، مرجعیت شیعه با رویکرد آگاهانه و همه‌جانبه از طریق روشنگری، هدایت‌گری اجتماعی و بهره‌گرفتن از تجربه‌های دیگر جوامع شیعی وفاق، انسجام و هم‌گرایی میان مسلمانان را تقویت کردند (عارفی، ۱۳۸۵، صص ۱۸۰).

در میان سیاست‌های راهبردی آنان، تقویت جایگاه اسلام و مسلمانان در هند و گسترش تقریب

مذاهب اسلامی جایگاهی ویژه داشت. نفوذ تدریجی تشیع به خارج از حلقه قدرت محلی و تعدیل نگرش بخشی از اهل سنت به شیعیان، همراه با تمایل آنان به تعامل با حکام اوده، فرصتی مغتنم برای پیشبرد تقریب، ساماندهی امور اجتماعی و ترویج آموزه‌های شیعی فراهم آورد (Cole, 1988, p66). در این مسیر، مولانا کنتوری (Rizvi, 1986, v2, p174) و دلدار نقوی، با تأکید بر رویکرد «تسنن تفضیلی»، نقشی مؤثر در ایجاد هم‌گرایی ایفا کردند (جعفریان، ۱۳۹۱، صص ۵۱ و ۵۹۴).

با این حال، تعامل شیعیان با سایر گروه‌های اسلامی و هندوها، به دلیل تمرکز جغرافیایی و قشریندی‌های فرهنگی با محدودیت‌هایی روبه‌رو بود. یکی از مهم‌ترین راهبردهای فرهنگی و سیاسی برای رفع این موانع، بهره‌گیری از زبان اردو به عنوان زبان علم، دین و رسانه ارتباط فرهنگی بود. علمای شیعه با استفاده از این زبان مشترک باورهای دینی را تحکیم کردند و ارزش‌های اجتماعی را گسترش دادند و زمینه همدلی مسالمت‌آمیز و پیشبرد تقریب مذاهب را فراهم ساختند (عزیز احمد، ۱۳۶۷، صص ۱۴۱-۱۴۲).

افزون‌براین، شیعیان با تأسیس سازمان‌های اجتماعی و سیاسی محلی، امور داخلی را سازمان‌دهی کردند (هاردی، ۱۳۶۹، ص ۲۱۴)، با حضور فعال در احزاب مختلف، بر روندهای کلان اجتماعی اثر گذاشتند و از منافع جامعه شیعی دفاع کردند (هاردی، ۱۳۶۹، ص ۳۲۱). مجموعه این راهبردهای سنجیده و ابتکار عمل مدبرانه، جایگاه مسلمانان و شیعیان را در ساختار اجتماعی هند ارتقا داد و به تثبیت هویت جمعی و افزایش نفوذ سیاسی آنان انجامید.

ارتقای جایگاه اجتماعی و سیاسی مرجعیت شیعه در لکنهو، کارآمدی مرجعیت دینی را در زمینه هدایت جامعه و پاسداری از هویت مذهبی برجسته ساخت. این تجربه که با فهم درست پیوند دین و سیاست در اندیشه اسلامی هم‌سو بود، نمونه‌ای عینی از ضرورت حضور محوری مرجعیت در مدیریت اجتماعی برای تحقق تمدن نوین اسلامی به شمار می‌آید.

۶-۶. جهاد فکری و سیاسی علیه سلطه بریتانیا: مواجهه مسلمانان هند با سلطه فکری و سیاسی بریتانیا، یکی از پیچیده‌ترین عرصه‌های تقابل تمدنی در دوره معاصر بود. در این میان، علمای شیعه و مراکز علمی و دینی نقشی محوری در دفاع از اسلام و صیانت از هویت جوامع اسلامی ایفا کردند. این سنت مبارزاتی، ریشه در آموزه‌های وحیانی و سیره اهل بیت (ع) داشت و جهاد و مقاومت در برابر سلطه استعماری به عنوان تکلیف شرعی و تمدنی دنبال می‌شد.

سابقه سلطه استعماری در هند به ادوار پیشین بازمی‌گشت. کارگزاران بریتانیا برای تسلط بر منابع انسانی، طبیعی و سیاسی این سرزمین از راهبردهایی چون تفرقه‌افکنی میان مسلمانان و دیگر اقوام و ادیان بهره می‌بردند. در این میان، برخی عناصر مذهبی وابسته و هم‌سو با سیاست‌های استعماری با ترویج

گفتمان انفعالی و تضعیف روحیه جهاد، به استقرار و تداوم سلطه بیگانگان یاری رساندند (عبدالمنعم النحر، ۱۳۴۷، ص ۱۶). در برابر این سیاست‌ها، شیعیان با تکیه بر مکتب اهل بیت (ع) و مرجعیت دینی، به صورت همه‌جانبه به مقابله با سلطه استعماری رفتند و پیشاهنگ جهاد با استعمار بودند (اندروس، ۱۳۷۵، صص ۴۸-۵۱). نقطه اوج این مقاومت اشغال اوده (در سال ۱۲۷۳ق. / ۱۸۵۶م.) و صدور فتوای جهاد از جانب سلطان‌العلما علیه اشغالگران بود. در بخشی از این فتوا آمده است: «بر حکام عصر، طبق حکم شرع، دفع شر کفار از اهل ایمان و اسلام و اجرای حدود بر محاربین مشرک و قصاص خون مسلمانان واجب است» (ضابط، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۱۱۰). این موضع قاطع، شیعیان را تحت لوای مرجعیت دینی به صفوف مقاومت عمومی کشاند. در این زمینه خانواده فرهنگی محل کوشیدند تا از طریق نشریاتی چون *النظامیه* و شخصیت‌هایی چون عبدالباری به چالش‌های مربوط به سلطه بریتانیا در شبه‌قاره پاسخ دهند و مسئولیت اجتماعی و تمدنی خود را اجرا کنند (Robinson, 2005, 144-155).

جهاد فکری و سیاسی شیعه در این دوره نشان داد که علمای شیعه با بسیج همه ظرفیت‌های جامعه خود، به‌ویژه با استفاده از طلاب و تحصیل‌کردگان مدارس دینی، در برابر اشغال نظامی و تهدید استعمار ایستادند. آنان در امتداد سنت دینی دفاع از امت اسلامی و عزت مسلمانان، مرز میان مصلحت‌گرایی وابسته و جهاد آگاهانه را ترسیم کردند و مسیر مقاومت و استقلال را در چهارچوب عقلانی، شرعی و مبتنی بر کنش جمعی هدایت کردند.

این اقدامات بیانگر آن است که مرجعیت علمی توانست دانش دینی و مقاومت فرهنگی را به کنش اجتماعی و سیاسی تبدیل کند. تجربه تاریخی لکنهو الگوی ایستادگی تمدنی در برابر سلطه استعماری را ارائه می‌دهد. هرچند این مسیر با چالش‌های زیادی همراه بود، اما مرجعیت دینی با بهره بردن از میراث تمدنی جوامع اسلامی، مذاقه علمی و ابتکارات نهادی بر آن‌ها فائق آمدند. براین اساس، نظام تعلیم دینی ظرفیت تمدنی لازم را برای بازخوانی و روزآمدسازی در عصر حاضر دارد و می‌تواند الگویی کارآمد برای پیشبرد اهداف تمدن نوین اسلامی فراهم آورد.

۷. تجربه مدارس دینی لکنهو: درس‌هایی برای تحقق تمدن نوین اسلامی

تجربه تاریخی مدارس دینی لکنهو نشان می‌دهد که این نهادها نه تنها در گذشته به‌مثابه کانون ایجاد نهادهای آموزشی و اجتماعی در بستر شبه‌قاره عمل کردند، بلکه ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان الگویی بومی برای بازآفرینی شبکه‌های فراگیر فرهنگی و اجتماعی استفاده شوند.

در لکنهو با استفاده از میراث دولت اوده و نواب شیعی، از اواخر قرن نوزدهم تا میانه قرن بیستم،

شبکه‌ای از مدارس، کالج‌ها و انجمن‌های دینی چون جامعه نظامیه، سلطان‌المدارس و مدرسه‌الواعظین شکل گرفت (هالیستر، ۱۳۷۳، ص ۲۱۵). این مدارس با اتصال به مراکز علمی شیعی در عراق و تعامل با نهادهای اهل سنت، به‌ویژه ندوه‌العلماء، بستری برای تولید پایدار دانش، سرمایه اجتماعی و هم‌گرایی مذهبی فراهم کردند (Rizvi, 1986, v2, p144) که پایه‌های نهادی آن تا امروز استفاده می‌شود (Cole, 1988, p45).

طراحی مدارس دینی در لکنهو بر سه مؤلفه استوار بود: استقلال نسبی مالی مبتنی بر وقف و حمایت مردمی، انسجام برنامه درسی تلفیقی شامل علوم نقلی و عقلی در کنار زبان‌های عربی، فارسی، اردو و سانسکرین و مهارت‌های خطابه و مناظره و تقویت شبکه‌های آموزشی استاد و شاگرد همراه با پیوند این نهادها با جامعه، گروه‌های آیینی و رسانه‌های دینی مانند مجالس و محافل مذهبی و انجمن‌های شیعی. مدارس نظامیه و سلطان‌المدارس، علوم نقلی و عقلی را سامان دادند. مدرسه‌الواعظین با تمرکز بر تربیت واعظان و مبلغان، مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مبتنی بر نظام تعلیم دینی را پایه‌ریزی کرد. رفت‌وآمد طلاب و دانشمندان با مراکز علمی نجف و کربلا و سپس قم، علاوه بر ارتقای کیفیت آموزشی، مشروعیت علمی و مرجعیت مذهبی این مدارس را تقویت کرد (Cole, 1988, p45).

همچنین آیین‌های شیعی مانند مجالس عزاداری و انجمن‌های خیریه به‌مثابه زیرساخت اجتماعی مدارس عمل می‌کرد و سرمایه اجتماعی لازم را برای استمرار نهادهای آموزشی و انتقال ارزش‌ها به نسل‌های آینده فراهم می‌ساخت (Pinault 1992, 52؛ هالیستر، ۱۳۷۳، صص ۱۸۷-۱۸۸)

تعامل این مدارس با مراکز حوزوی خارج از شبه‌قاره و نیز هم‌افزایی با مراکز اهل سنت بر سه محور هم‌زیستی، رقابت و همکاری شکل گرفت و الگویی از دیپلماسی فرهنگی در سطح منطقه‌ای و جوامع اسلامی ارائه داد که ضمن مدیریت تعارضات مذهبی، به تقویت وحدت اسلامی و انسجام اجتماعی انجامید (Robinson, 2001). به‌این‌تربیب، هریک از مدارس علمی و آیینی در شبکه تعلیمی و تبلیغی اسلام و تشیع در لکنهو نقش مکمل ایفا کرده، دوام و انضباط اجرایی مدارس را تضمین و آن‌ها را از نوسانات سیاسی حفظ کردند (Rizvi, 1986, v2, p174).

در حوزه برنامه‌ریزی آموزشی، لکنهو با طراحی شبکه‌ای از مدارس مبتنی بر هسته علمی، مهارت‌های تحقیقی و ارتباطی، مدیریت اجتماعی، وقف هوشمند و پایداری مالی، حکمرانی پویا، اتصال مدرسه به مراکز آموزش عالی و مهارت در ارتباطات فرهنگی و زبانی، ظرفیت ارتقای اعتبار علمی و افزایش دسترس‌پذیری محتوا را عملی ساخت (Rizvi, 1986, v2, pp139-140, 156-157).

برنامه درسی مأموریت‌گرا، که علوم نقلی و عقلی را با مهارت‌های مناظره، ارتباطات میان‌فرهنگی و مدیریت مسئله‌محور ترکیب می‌کرد (Pinault, 1992, p133)، در قرن‌های هجدهم تا بیستم میلادی با

توسعهٔ دروس مدرسهٔ نظامیه توسط خانوادهٔ فرهنگی محل و در قالب معنوی توسط طریقت قادری اجرا شد (Robinson, 2005, pp72,130-144). تجربهٔ مدرسه‌الواعظین در تربیت مبلغان و واعظان نمونه‌ای موفق از این الگو است. خانوادهٔ فرهنگی محل نیز با تأسیس مدارس دینی در لکنهو، در برابر فشارهای استعمار بریتانیا ایستادگی کردند و با نشر علوم اسلامی، وعظ و انتشار مطبوعاتی، مقاومت علمی و فرهنگی و تقویت وحدت اجتماعی را سامان دادند (Robinson, 2005, pp144-155). مرور و بازخوانی این مدارس بیانگر آن است که مرجعیت علمی قادر است تا دانش دینی را در سازوکار سیاسی و اجتماعی ارائه دهد و به‌عنوان الگوی مقاومت فرهنگی، کنش اجتماعی و سیاسی و محور ایستادگی تمدنی در برابر سلطه استعمار فعالیت کند.

وضعیت کنونی لکنهو بیانگر آن است که برخی مدارس تاریخی همچنان فعال هستند و نهادهای دینی مانند کالج‌های شیعی در انواع مختلف آن با آموزش‌های مدرن در هم آمیخته است، اما فشارهای محیطی ناشی از تغییر الگوهای حمایتی، رقابت رسانه‌های مدرن و سنتی و میراث فرهنگ استعماری است. این چالش‌ها نشان می‌دهد که استمرار نهادی مدارس دینی با محوریت مرجعیت علمی و دینی، روزآمد کردن برنامه‌ها و تعامل نظام‌مند فعال با زیست جهان مشترک مذهبی امکان‌پذیر است. برای نمونه، ظرفیت همکاری بین‌نهادی با مراکز اهل سنت اصلاح‌گرا مانند مدرسهٔ ندوه‌العلما (Pinault, 1992, p215) و هم‌افزایی با نهادهای آموزشی جدید مانند نظامیه، پاسخ‌گویی اجتماعی علمای دینی را تقویت کرده و برای وحدت اسلامی و انسجام ملی به کار گرفته شده است (Robinson 2005, 130-155).

افزون‌براین، پراکندگی شبکه‌های علمی و فرهنگی شیعیان شبه‌قاره و ارتباطات تاریخی و فرهنگی با مراکز علمی ایران و عراق، امکان استفاده از استادان، منابع تحقیقاتی و متن‌های علمی را فراهم می‌کند و نمونه‌ای موفق از دیپلماسی فرهنگی در سطح منطقه‌ای و جوامع اسلامی ارائه می‌دهد (Cole, 1988, p45).

مطالعات اخیر نشان می‌دهد که حکمت شیعی لکنهو، با محوریت خاندان‌های علمی و اجتهادی، بنیان علمی و ساماندهی شیعه در شبه‌قاره را استوار ساخته و با ورود به عرصهٔ سیاست و تأسیس مجموعه‌های رسمی، هویت جمعی و انسجام اجتماعی شیعیان را تثبیت کرده است (ملانوری، ۱۳۹۹).

مدارس دینی و نهادهای علمی لکنهو، با اتکا به سنت آموزشی و فعالیت‌های فرهنگی خود، از گذشتهٔ کانون تربیت عالمان، سامان‌دهی اجتماعی و موجب شکل‌گیری هویت اسلامی در شبه‌قاره به شمار می‌رفتند. در این بستر «بنیاد نور هدایت» به‌عنوان نهادی برآمده از همان میراث تاریخی، با ایجاد مراکز آموزشی، انتشار مجلات و سال‌نامه‌های علمی و ارائهٔ خدمات اجتماعی، تأثیرات سنتی مدارس را در قالبی نوین بازآفرینی می‌کند (Noor-e-Hidayat Foundation, 2004–present). همچنین مطالعات

تاریخی بیانگر آن است که بین سال‌های ۱۸۹۰ تا ۱۹۴۰ در لکنهو، تأسیس مدارس و انجمن‌های شیعی، از جمله کنفرانس سراسری شیعه هند، تأثیرات مهمی در سازمان‌دهی مذهبی و انسجام اجتماعی شیعیان دارد (Jones, 2007).

بررسی‌های جدیدتر نشان می‌دهد که مدارس دینی در هند، به ویژه در ایالت اوتارپرادش و لکنهو، همچنان سهم موثری در آموزش و هویت بخشی از جامعه مسلمانان هند دارد. این مدارس در سه سطح مکتب، مدرسه و دارالعلوم فعالیت داشته و تعدادشان به حدود ۲۴ هزار مرکز می‌رسد و بیشترین آن‌ها در اوتارپرادش (حدود ۷۷۴۲ مدرسه) متمرکز است. در دهه‌های اخیر، طرح‌هایی برای مدرن‌سازی مدارس دینی از طریق افزودن دروس جدید، بهبود زیرساخت‌ها و ارتقای کیفیت آموزشی اجرا شده است؛ با این حال مشکلاتی چون پرداخت نکردن حقوق معلمان، کمبود منابع مالی، کیفیت پایین درس‌های مدرن و ناکافی بودن بورسیه‌ها موجب شده تا اهداف این طرح‌ها به طور کامل محقق نشود. این وضعیت گواه آن است که مدارس دینی لکنهو امروزه با چالش‌هایی جدی در زمینه استمرار نهادی و سیاست‌های مدرن‌سازی دولت روبه‌رو هستند (Akhtar, 2021)؛ از این رو به منظور تداوم فعالیت این مدارس، بازخوانی مأموریت‌ها و پیوند فعال با زیست‌جهان مشترک مذهبی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

بر اساس تجربه تاریخی لکنهو، شاخص‌هایی برای سنجش اثر تمدنی مدارس دینی قابل استخراج است که مرجعیت دینی، سرمایه اجتماعی، تعاملات بین‌مذهبی، خدمت‌رسانی محلی و پاسخ‌گویی همگانی از آن جمله است. همچنین دیپلماسی فرهنگی مسئله‌محور متکی بر هم‌گرایی دینی و فرهنگی مشترک و بهره‌گیری از رسانه‌های آیینی مانند تجربه مدرسه الواعظین و خانواده‌فرنگی محل قابلیت آن را دارد تا رویکرد وحدت اسلامی را تقویت و موجب همکاری پایدار و اثربخش در مراکز علمی و مذهبی شد.

استمرار مدارس دینی لکنهو نشان می‌دهد که این تجربه نه تنها در برابر فشارهای بیرونی پایدار مانده، بلکه با بهره‌گیری از میراث تاریخی و تمدنی، طراحی مأموریت‌های میدانی و ارتباطات فرهنگی توانسته هویت اسلامی را تثبیت و انسجام اجتماعی را تقویت کند. تجربه تاریخی لکنهو با پیوند گذشته و حال، الگویی بومی برای طراحی شبکه‌های آموزشی، ارتقای سرمایه اجتماعی، تقویت وحدت اسلامی و پاسخ‌گویی اجتماعی در سطح ملی و منطقه‌ای فراهم آورده و می‌تواند بنیانی پایدار برای تحقق تمدن نوین اسلامی باشد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر اثرات مدارس دینی و مراکز علمی شیعی لکنهو در قرون هجدهم تا بیستم

میلادی، سازوکارهای احیا و هویت اجتماعی و تثبیت قدرت سیاسی و فرهنگی شیعیان را واکاوی کرد و نشان داد که این تجربه ظرفیت الگوسازی برای جوامع اسلامی امروز را دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد حضور نهاد مرجعیت شیعی در لکنهو، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجمع و فعالیت فرهنگی و دینی، موجب شکل‌گیری شبکه‌ای منسجم از آموزش، تبلیغ و سازمان‌دهی اجتماعی شد که در پیوند با مدارس دینی و مراکز علمی و فرهنگی، الگویی دین‌مدار، جامعه‌محور و جامع متناسب با مقتضیات زمان برای روزآمدسازی و تحکیم بنیان‌های فکری و اجتماعی شیعیان بازآفرینی و اجرا کرد.

عالمان برجسته شیعه در لکنهو، در چهارچوب مرجعیت دینی، با ایجاد شبکه‌های گسترده تعلیمی و تبلیغی و بنیان‌گذاری ساختارهای سیاسی و اجتماعی هم‌سو با فرهنگ دینی، علوم دینی را به‌مثابه مقاومت فرهنگی و کنش اجتماعی و سیاسی مورد تأکید قرار دادند و سهم چشمگیری در نشر معارف اهل بیت (ع)، تقویت انسجام و هم‌بستگی جوامع شیعی، پیشبرد تقریب مذاهب اسلامی و ارتقای جایگاه مسلمانان در شبه‌قاره داشتند. بر پایه تعالیم الهی اسلام و با اتکا به اصل استقلال و خودباوری، این عالمان و نهادهای علمی و دینی، مسئولیت مقابله با سلطه و استکبار را بر عهده گرفتند و توانستند ظرفیت‌های همه‌جانبه شیعه را به‌گونه‌ای سازنده و اثربخش در تعامل با سایر مکاتب و ادیان به نمایش بگذارند و الگویی موفق از مقاومت تمدنی در برابر فشارهای بیرونی و سلطه استعمار ارائه دهند.

تجربه تاریخی مدارس و مراکز علمی لکنهو نشان می‌دهد که پیوند میان آموزش دینی، مرجعیت، آیین‌ها و سازمان‌دهی اجتماعی با دیپلماسی و جهاد فکری و سیاسی، الگویی کارآمد و موفق از هم‌افزایی نظام تعلیم دینی و نظام اجتماعی فراهم آورده است. این الگو در صورت سامان‌دهی و بومی‌سازی می‌تواند به‌طور مستقیم در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی به کار گرفته شود و به‌عنوان چهارچوب نظری معتبر برای مطالعات مشابه و ارزیابی کارآمدی مراکز علمی و فرهنگی در تقویت هویت و قدرت جوامع دینی مطرح شود.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

ندارد.

منابع

- ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۸۳). موقوفه اوده؛ ریشه و روند تاریخی. *زمانه*، ۳(۲۰)، ۲۴-۳۲.
<http://www.poiict.org/category/zamane>
- اسعدی، محمد (۱۳۹۰). عوامل گسترش اسلام و مذهب اهل بیت (ع) در شبه قاره. *امامت پژوهی*، ۲(۱۵۸-۱۸۷).
https://jep.emamat.ir/article_60083
- آغابزرگ طهرانی، محمدحسن (۱۴۰۸ق). *الذریعة إلى تصانیف الشيعة*. قم - تهران: اسماعیلیان؛ کتابخانه اسلامی.
- الکاظمی، عباس علی (۱۴۱۰ق). *لکنهو مدینة العجائب والغرائب والآثار الإسلامية المتعددة. الثقافة الإسلامية*، ۲۸(۲)، ۱۹۲-۲۰۵.
<https://www.noormags.ir/view/fa/magazine/617>
- اندروس، پی. ای. (۱۳۷۵). *لکنهو در تاریخ هند مسلمان*. ترجمه عبدالله عظیمایی. کیهان فرهنگی، ۱۲۶(۱)، ۴۸-۵۱.
<https://www.magiran.com/volume/161704>
- انصاری، ناصرالدین (۱۳۹۰). *شخصیت شناسی علامه سید محمدقلی موسوی لکنهوی*.
امامت پژوهی، ۱۱(۲)، ۱۸۸-۲۱۱.
https://jep.emamat.ir/article_60084
- بلاذری، احمد (بی تا). *فتوح البلدان*، تحقیق صلاح الدین المنجد. قاهره: مکتبه النهضة المصرية.
- تاج الدینی، ژاله (۱۳۹۱). *آینه حق نما: اثری در دفاع از تشیع در هند*. آینه میراث، ۵۱(۵)، ۵-۱۹.
http://www.amjournal.ir/article_47196_1bc571489418a30726d90783c2ec973f.pdf
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *اطلس شیعه*. تهران: نیروهای مسلح.
- جمشیدی، محمدتقی (۱۳۷۲). *علل ریشه ای درگیری های مسلمانان و هندوها*. تهران: وزارت امور خارجه.
- حسینی اشکوری، صادق (۱۳۸۴). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه ممتاز العلماء*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حسینی رضوی، سید مهدی (۱۳۸۹). *تذکره العلماء المحققین فی آثار ائمه فقهاء و المحدثین*. بی جا: کتابشناسی شیعه.

- حسینی، کمال‌الدین حیدر (۱۸۹۶). *سوانحات سلاطین اوده*. لکنهو: بی‌نا.
- خواجه‌پیری، مهدی (۱۳۶۷). کتابخانه‌های لکنهو، مشکوة، (۱۸-۱۹)، ۱۷۲-۱۹۴.
<https://mirhamedhosein.com/uploads/2023/09>
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۸۱). کتابخانه مرکزی دانشگاه عثمانیه در حیدرآباد هند. تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، ۳۶(۳۸)، ۹۷-۱۱۴.
https://jlib.ut.ac.ir/1822&_kw
- رضوی، سید منظر عباس (۱۳۸۹). نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در اوده. سخن تاریخ، (۸)، ۸۰-۹۹.
<https://sokhanetarikh.com>
- زیدی، سید بسط حیدر (۱۳۸۵). نقش دلدار علی نقوی در گرایش شیعیان شبه‌قاره هند به مسلک اصولی. سفیر نور، (۳)، ۲۰۸-۲۲۵.
https://journals.dte.ir/article_66592
- سبجانی، جعفر (۱۴۲۱). *المحاضرات فی الالهیات*. قم: موسسه النشر اسلامی.
- سید سبط، الحسن (۱۹۷۹م). *تذکره ماجد*. لکنهو: بی‌نا.
- صدرایی خویی، علی (۲۰۲۵، ۲۹ اوت). *نسخه‌های خطی مدرسه الواعظین لکنهو*. بازیابی شده در <https://mtif.org/article/64881> از: ۲۹/۰۸/۲۰۲۵
- صدوق، محمد (۱۴۰۵ق). *کمال‌الدین و تمام النعمه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ضابط، حیدررضا (۱۳۸۴). نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکنهوی هند. مشکوة، (۸۷)، ۹۷-۱۱۰.
<https://doi.org/20.1001.1.16838033.1384.24.2.7.7>
- عارفی، محمد اکرم، تقی‌زاده، محمود (۱۳۸۵). *شیعیان پاکستان*. قم: شیعه‌شناسی.
- عبدالمنعم، النحر (۱۳۴۷). *کفاح المسلمین فی تحریر الهند*. ترجمه سید علی خامنه‌ای. تهران: آسیا.
- عزیز، احمد (۱۳۶۷). *تاریخ تفکر اسلامی در هند*. ترجمه محمدجعفر یاحقی و نقی لطفی. تهران: کیهان علمی و فرهنگی.
- فیضیان، جعفرعلی (۱۳۹۹). *مراکز علمی - آموزشی شیعیان در اوده*: از اقتدار یافتن انگلیس تا استقلال هند، *تاریخ اسلام*، ۲۱(۸۱)، ۱۹۷-۲۲۸.
URL: <https://www.tarikhsalaam.ir/journal/issue/81/article/>

- مدرس خیابانی، میرزا محمدعلی (بی‌تا). *ریحانة الادب*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مرعشی، شهاب‌الدین، و کهنوی کشمیری، محمد مهدی (بی‌تا). *نجوم السماء (تکملة)*. قم: مکتبه بصیرتی.
- مرکز تحقیقات زبان فارسی (۱۳۶۵). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوة العلماء لکهنو*. دهلی: مرکز تحقیقات زبان فارسی. https://jsr.usb.ac.ir/article_1792.
- مرکز تحقیقات زبان فارسی (۱۳۹۳). *فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی در هند، ۲۰۰۶*. <https://www.ichdpublication.in/q/42/11.pdf>.
- مرکز تحقیقات زبان فارسی (بی‌تا). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو*. هند: رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران. <https://www.scribd.com/document>.
- مرکز میکروفیلم نور. (۱۳۸۸). *فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی (کتابخانه ناصریه لکهنو)*. قم: مرکز میکروفیلم نور. <https://haerilib.ismc.ir/index>.
- مشیرالحسن. (۱۳۶۷). *جنبش‌های اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند*. ترجمه حسن لاهوتی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). *امامت و رهبری*. تهران: صدرا.
- ملانوری، محمدرضا (۱۳۹۹). *مدرسه حکمت شیعی در لکهنو؛ مطالعه موردی خاندان اجتهادی (رساله دکتری)*. دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی. <https://urd.ac.ir/fa/9678>.
- ملانوری، محمدرضا و غفوری‌نژاد، محمد (۱۴۰۲). *جایگاه خاندان اجتهاد در مکتب کلامی لکهنو*. *پژوهشنامه کلام*، ۱۰(۱۹)، ۱۰۳-۱۳۰. <https://doi.org/10.22034/pke.2024.15842.1789>.
- موسوی، سید جواد (۱۳۸۹). *بازخوانی حیات علمی علامه میرحامدحسین هند*. *سفینه*، ۲۶(۲)، ۱۶۰-۱۸۶. URL: <http://safinahmagazine.ir/article-1-642-fa.html>.
- میرآقاسی، لیلا (۱۳۷۵). *بحرالعلوم لکهنوی*. *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲. تهران: مرکز دایرةالمعارف اسلامی. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/237605>.

- نقوی حسینی لکنهوی، سید مرتضی (۱۳۷۴). *مطالع/انوار*، ترجمه محمدهاشم. مشهد: آستان قدس رضوی.
- نقوی، سید علی نقی (۱۹۳۳م). *خطیب آل محمد*. لکنهو: نشر امامیک مشن.
- نقوی، عبدالحسن (۱۹۶۰م). *دستورالعمل مدرسه مشایخ الشرائع*. لکنهو: مدرسه ناظمیه.
- نوگاو، سید محمدحسین (۱۹۳۴م). *تذکره بی‌بها*. دهلی: بی‌نا.
- هاردی، پی. (۱۳۶۹). *مسلمانان هند بریتانیا*، ترجمه حسن لاهوتی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- هالیستر، جان نورمن (۱۳۷۳). *تشیع در هند*، ترجمه آرمیدخت مشایخ فریدنی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

References

- 'Abd al-Mun'im, N. (1968). *The Struggle of Muslims in the Liberation of India*. Translated by 'Ali Khamene'i. Tehran: Asiya [In Persian].
- Abolhasani (Munazzaer), A. (2004). Root and Historical Process. *Zamaneh*, 3(20), 24–32. <http://www.poiict.org/category/zamaneh> [In Persian]
- Agha Buzurg al-Tehrani. (1408 AH/1987). *The Directory to the Compositions of the Shi'a*. Qom-Tehran: Isma'iliyan - Islamic Library Press [In Arabic].
- Akhtar, K. (2021). History and Present Status of Madrasa Education in India. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 8(10). <https://doi.org/10.30638/jetir.v8i10.3325>
- Al-Baladhuri, A. (n.d.). *The Conquests of the Countries*. Edited by Salah al-Din al-Munajjid. Cairo: Maktabat al-Nahda al-Misriyya [In Arabic].
- Al-Kazimi, 'A. 'A. (1989). Lucknow: The City of Wonders, Oddities, and Numerous Islamic Monuments. *Islamic Culture*, (28), 192–205. <https://www.noormags.ir/view/fa/magazine/617> [In Arabic]
- Al-Saduq, M. (1987). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'ma* [The Perfection of Religion and the Completion of Blessing]. Qom: al-Nashr al-Islami [In Arabic].

- Andrews, P. A. (1996). Lakhnau in the History of Muslim India. Translated by Abdollah Azimae. *Kiyan Farhangi*, (126), 48–51.
<https://www.magiran.com/volume/161704> [In Persian]
- Ansari, N. (1390/2011). A Personality Study of Allamah Sayyed Mohammad Gholi Musavi Lakhnavi. *Imamat Studies*, 1(2), 188–211.
https://jep.emamat.ir › article_60084 [In Persian]
- Arefi, M., & Taghizadeh, M. (1385/2006). *The Shi'a of Pakistan*. Qom: *Shi'a studies* [In Persian]
- Asadi, M. (2011). Factors of the Expansion of Islam and the Religion of the Ahl al-Bayt (A) in the Subcontinent. *Imamat Studies*, (2), 158–187.
https://jep.emamat.ir › article_60083 [In Persian]
- Aziz, A. (1988). *History of Islamic Thought in India*. Translated by Mohammad Jafar Yahaghi & Naqi Lotfi. Tehran: Kiyan Farhangi [In Persian].
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (R. Nice, Trans., 2nd ed.). Sage Publications.
- Cole, J. R. I. (1988). *Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq: 1722-1859*. University of California Press.
- Fatima, S. (2024). *Towards unity: Shahanshah Naqvi's call and Shia-Sunni harmony in contemporary Lucknow*. University of Cambridge Repository.
<https://doi.org/10.17863/CAM.16012>
- Feizian, 'J. A. (2020). Shiites' Scientific-Educational Centers in Awadh; from the Authority of England to the Independence of India (1857 A.C to 1947 A.C). *History of Islam*, 21(Issue 81), 197-228.
URL: <https://www.tarikhsalaam.ir/journal/issue/81/article/> [In Persian]
- Hardy, P. (1990). *Muslims of British India*. Translated by Hasan Lahuti. Mashhad: Astan Quds Razavi [In Persian].
- Hollister, J. N. (1994). *The Shi'a of India*. Translated by Azar Midokht Mashayekh Faridani. Tehran: Tehran University Press [In Persian].
- Hosseini Ashkuri, S. (2005). *Catalog of the Manuscripts of the Library of Momtaz al-Olama*. Qom: Islamic Heritage Foundation [In Persian].

- Hosseini Razavi, M. (2010). *Biography of the Scholar-Researchers in the Works of Jurists and Hadith Scholars*. No place: Shia Bibliography [In Persian].
- Hosseini, K. H. (1896). *Events of the Sultans of Awadh*. Lucknow: n.p.
- Ja'fariyan, R. (1391/2012). *The Shi'a Atlas*. Tehran: Armed Forces Press [In Persian].
- Jamshidi, M. T. (1993). *Root Causes of Conflicts between Muslims and Hindus*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs [In Persian].
- Jones, J. R. (2007). *The Shi'a Muslims of the United Provinces of India, c 1890-1940* [Doctoral dissertation, University of Cambridge].
- Jones, J. R. (2011). *Shi'a Islam in colonial India: Religion, community and sectarianism*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511791505>
- Jones, J. R. (2011). *Shi'a Islam in colonial India: Religion, community and sectarianism*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511791505>
- Khajeh Piri, M. (1988). Libraries of Lucknow. *Mashkouh*, (18-19), 172–194.
[https://mirhamedhosein.com > uploads > 2023/09](https://mirhamedhosein.com/uploads/2023/09) [In Persian]
- Kroeber, A. L. (1940). Stimulus diffusion. *American Anthropologist*, 42(1), 1–20. <https://doi.org/10.1525/aa.1940.42.1.02a00010>
- Mar'ashi, Sh., & Kohanwi Kashmiri, M. M. (n.d.). *Nujum al-Sama' (Takmila)*. Qom: Basirati Publishing [In Persian].
- McNeil, A. (2009). Tawa'if, military musicians and Shi'a ideology in pre-rebellion Lucknow. *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 32(1), 110–135. <https://doi.org/10.1080/00856400902723192>
- Mervin, S. (2010). Introduction. In *The Shi'a worlds and Iran* (1–15). Saqi Books.
- Mervin, S. (2010). Introduction. In *The Shi'a worlds and Iran* (pp. 1–15). Saqi Books.

- Mir Aghasi, L. (1996). “Bahr al-‘Ulum Lucknawi”. In *The Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 2. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/237605> [In Persian]
- Modarres Khayabani, M. ‘A. (n.d.). *Rihanat al-Adab*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing [In Persian].
- Mollanoori, M. R. (2020). *Shi‘i Hikmah School in Lucknow: A Case Study of Ijtihadi Family* (Doctoral Dissertation). University of Religions and Denominations. <https://urd.ac.ir/fa/9678> [In Persian]
- Mollanoori, M. R; & Ghafoorinejad, M. (2024). The position of the Ijtihad family in the theological school of Lucknow. *Theology Journal*, 10(19), 103-130. <https://doi.org/10.22034/pke.2024.15842.1789> [In Persian]
- Motahhari, M. (2017). *Imamate and Leadership*. Tehran: Sadra [In Persian].
- Mousavi, J. (2010). A Re-reading of the Scientific Life of Allamah Mir Hamid Husayn of India. *Safina*, (26), 160–186. URL: <http://safinahmagazine.ir/article-1-642-fa.html> [In Persian]
- Mushir al-Hasan. (1988). *Islamic Movements and Ethnic Trends in the Colony of India*. Translated by Hasan Lahuti. Mashhad: Astan Quds Razavi [In Persian].
- Naqvi Hosseini, M. (1995). *Matal‘ al-Anwar [The Rising Place of Lights]*. Translated by Mohammad Hashem. Mashhad: Astan Quds Razavi [In Persian].
- Naqvi, ‘A. (1933). *The Preacher of the Family of Muhammad*. Lucknow: Imami Mission [In Persian].
- Naqvi, ‘A. (1960). *Instruction Manual of Mashayi‘ al-Shara‘i‘ School*. Lucknow: Nadwat al-Ulama [In Persian].
- Noghavi, M. H. (1934). *Tazkira-ye Bibaha [Biography of Bibi]*. Delhi: n.p. [In Persian].
- Noor Microfilm Center. (2009). *Catalog of Microfilms of Persian and Arabic Manuscripts (Library of Lucknow)*. Qom: Noor Microfilm Center. <https://haerilib.ismc.ir/index> [In Persian]

- Noor-e-Hidayat Foundation. (2004–present). Reports and yearbooks. Noor-e-Hidayat Foundation.
<https://www.imamreza.net/old/eng/imamreza.php?id=10955>
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Persian Research Centre. (1986). *Catalog of Persian Manuscripts of the Library of Nadwat al-‘Ulama in Lucknow*. Delhi: Persian Research Centre.
https://jsr.usb.ac.ir/article_1792 [In Persian]
- Persian Research Centre. (2014). Lists of Persian Manuscripts in India, 6(20). <https://www.ichdpublication.in/q/42/11.pdf> [In Persian]
- Persian Research Centre. (n.d.). *Catalog of the Manuscripts of the Library of Rajah Mahmudabad in Lucknow*. India: Cultural Counsellor, Embassy of the Islamic Republic of Iran. <https://www.scribd.com/document> [In Persian]
- Pinault, D. (1992). *The Shiites: Ritual and popular piety in a Muslim community*. St. Martin’s Press.
- Radfar, A. (2002). The Central Library of Osmania University in Hyderabad, India. *Journal of Academic Librarianship and Information Research*, 36(38), 97–114. https://jlib.ut.ac.ir/1822&_kw [In Persian]
- Razavi, M. N. (2010). The Role of Shi‘a Scholars in the Expansion of Shiism in Awadh. *Discourse of History*, (8), 80–99.
<https://sokhanetarikh.com/articles> [In Persian]
- Rizvi, S. A. A. (1986). *A socio-intellectual history of Isna Ashari Shi‘is in India*. Munshiram Manoharlal.
- Rizvi, S. A. A. (2017). Population of Shia Ithna-Ashri community in India: Case study of Lucknow. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 22(9), 16–21. <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/3/D2209031621>
- Robinson, F. (1974). *Separatism among Indian Muslims: The politics of the United Provinces’ Muslims, 1860–1923*. Cambridge University Press.
- Robinson, F. (2005). *The ‘Ulama of Farangi Mahall and Islamic culture in South Asia*. Permanent Black.

- Sadrāyi, ‘A. (2025). *Manuscripts of the Madrasah al-Wa‘izin in Lucknow*. Retrieved August 29, 2025 from <https://mtif.org/article/64881> [In Persian]
- Sayyid Sabt, H. (1979). *The Biographical Dictionary of Majid*. Lucknow: n.p.
- Sharar, A. H. (1989). Lucknow: *The last phase of an Oriental culture* (E. S. Harcourt & F. Hussain, Trans. & Eds.). Oxford University Press.
- Singh, S. (2018). Emergence of Shi‘a identity in Lucknow: The case of the Great Imambarah. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 8(4), 45–58. <https://doi.org/10.11648/j.ijhssr.20180804.12>
- Sleeman, W. H. (1858). A journey through the kingdom of Oude, in 1849–1850: With private correspondence relative to the annexation of Oude to British India (Vols. I–II). Richard Bentley.
- Subhani, J. (2000). *Al-Muhadarat fi al-Ilahiyyat* [Lectures in Theology]. Qom: al-Nashr al-Islami.
- Susewind, R., & Taylor, C. B. (Eds.). (2015). Contemporary Lucknow: Life with "Too Much History". *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, 11, 1–134. <https://doi.org/10.4000/samaj.3908>
- Taj al-Dini, J. (2012). Ayineh Haqq-nama: A Work in Defense of Shiism in India. *Ayineh Mirath*, (51), 5–19. http://www.am-journal.ir/article_47196_1bc571489418a30726d90783c2ec973f.pdf [In Persian]
- Zabet, H. R. (2005). The Role of Iranian Migrant Scholars in Promoting Shiism in Lucknow, India. *Mishkat*, (87), 97–110. <https://doi.org/20.1001.1.16838033.1384.24.2.7.7> [In Persian]
- Zeydi, S. H. (2006). The Role of Dildar ‘Ali Naqvi in the Inclination of the Shi‘a of the Indian Subcontinent towards the Usuli School. *Safir-e Nur*, (3), 208–225. https://journals.dte.ir/article_66592 [In Persian]